

İbn Hacer'in Cerh-Ta'dîl Anlayışı ve Fethu'l-Bârî'de Kullandığı Bazı Hadis Tenkidi İstılahlarının Rivayetler Üzerinden İncelenmesi*

The Understanding of Jarh-Ta'dîl of Ibn Hajar and The Analysis of Some
Hadîth Criticism Terms He Used in Fath Al-Bârî on The Basis of Narrations

Rahmet KOLUMAN

Milli Eğitim Bakanlığı/TÜRKİYE

rahmet2568@hotmail.com

ORCID No: 0009-0006-2560-3774

Araştırma Makalesi/Research Article

Doi: 10.56671/hafizadergisi.1683226

Sayfa: 24-48

Makale Gönderim Tarihi

07/03/2025

Makale Kabul Tarihi

21/05/2025

Öz

Cerh ve ta'dîl, râvîlerin güvenilir olup olmadıklarını inceleyen ve bu yönüyle de hadis tenkidinin metodolojik temelini oluşturan önemli bir disiplindir. Hadis münekkidleri, râvîlerin durumunu ve rivayetlerin güvenilirliğini belirlemek için çeşitli istilahlar geliştirmiş ve bunları belli mertebelere göre sınıflandırmıştır. Bu bağlamda, cerh ve ta'dîl alanındaki birikimi sistemli bir şekilde derleyip geliştiren âlimlerden biri de İbn Hacer'dir. İbn Hacer, cerh ve ta'dîl alanına önemli katkılarda bulunmuş, önceki âlimlerin birikiminden faydalanarak ve zenginleştirerek özgün bir metodoloji ortaya koymuştur. O, *Fethu'l-bârî bi şerhi sahihi'l-Buhârî* adlı eserinde bu yöntemi sistemli bir şekilde uygulamış ve hadislerin sıhhatini değerlendirmek için çeşitli cerh ve ta'dîl istilahlarına başvurmuştur. Bu makalede, cerh ve ta'dîl ilmi çerçevesinde İbn Hacer'in metodolojisi ele alınmış ve *Fethu'l-bârî* adlı eserinde hadis tenkidi yaparken kullandığı bazı istilahlar incelenmiştir. Betimsel bir yöntemle tespit edilen bu tenkid istilahları, örnekler ışığında analiz edilerek anlam alanları belirlenmeye çalışılmıştır. Sonuç olarak, İbn Hacer'in ilgili eserinde rivayetleri değerlendirirken belirli bir yöntemi benimsediği, hadis tenkidinde kullandığı terimlerin ve yaptığı değerlendirmelerin genel metodolojisiyle büyük ölçüde uyumlu olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hadis Tenkidi, Cerh ve Ta'dîl, İbn Hacer, Fethu'l-Bârî.

Abstract

Jarh and ta'dîl is a significant discipline that examines the reliability of narrators and, in this respect, constitutes the methodological foundation of hadith criticism. Hadith critics developed various technical terms to assess the status of narrators and the reliability of reports and classified these terms according to different levels of credibility. In this context, one of the scholars who systematically compiled and advanced the accumulated knowledge in the field of jarh and ta'dîl is Ibn Hajar. Ibn Hajar made substantial contributions to this field by benefiting from the work of earlier scholars and enriching it to formulate his own unique methodology. He systematically applied this method in his work *Fath al-bârî bi-sharh sahih al-Bukhârî*, where he employed various jarh and ta'dîl terms to evaluate the authenticity of hadiths. This article examines Ibn Hajar's methodology within the framework of the science of jarh and ta'dîl and analyzes some of the technical terms he used when engaging in hadith criticism in *Fath al-bârî*. These evaluative terms, identified through a descriptive method, are analyzed in light of specific examples, with the aim of clarifying their semantic scope. As a result, it is concluded that Ibn Hajar adopted a consistent method in assessing narrations in this work and that the terminology and evaluations he used largely align with his general methodological approach to hadith criticism.

Keywords: Hadith Criticism, Jarh and Ta'dîl, Ibn Hajar, Fath al-Bârî.

Giriş

Hadis tenkidi denildiğinde akla ilk gelen cerh ve ta'dîl ilmidir. Bu ilim, ulûmü'l-hadîsin temel direği olup hadislerin sıhhatini belirlemede vazgeçilmez bir disiplindir. Cerh ve ta'dîl ilmi sayesinde hadislerin sahihi zayıfından, geçerli olanı geçersiz olanından ayırt edilebilir. (Ebû Zehv, 2007, 472). Cerh, râvinin adâlet veya zabtnı ortadan kaldıran ya da bozan bir kusurla itham edilmesidir (Itr, 1979, 92). Ta'dîl ise, râvinin adâlet ve zabt sahibi olduğuna hükmedip, cerh kusurlarından tezkiye edilmesidir (Itr, 1979, 92). Cerh ve ta'dîl ilmi ise, bazı özel lafızlar kullanarak rivayetlerin kabulü veya reddi açısından râvîlerin hallerini ve haklarında kullanılan lafızların mertebelerini ele alan bir ilim olarak tarif edilmiştir (Aşikkutlu, 1997, 18).

Cerh ve ta'dîl ilmi, beşerî zaafı ve erken dönemde başlayan hadis uydurma faaliyetlerine karşı bir tedbir olarak ortaya çıkmıştır. (Aşikkutlu, 1997, 27; Turhan, 2015, 35; Özçelik, 2017, 23). Sahâbe döneminde henüz müstakil bir ilim dalı haline gelmemekle birlikte, râvîlere yönelik ilk tenkitlerin bu dönemde başladığı görülmektedir (Aşikkutlu, 1997, 45). Fitne olaylarının ardından uydurma hadislerin yayılması, muhaddisleri isnad sistemini daha etkin biçimde kullanmaya ve râvîlerin güvenilirliğini sorgulamaya sevk etmiştir. Sahâbe ve önde gelen tâbiîlerin hayatta olması dolayısıyla bu dönemde genel anlamda bir güven ortamı hâkim olmuş ve râvîler hakkında

kapsamlı tenkitler yaygınlaşmamıştır. Ancak hicrî birinci asrın sonlarından itibaren, râvîlerle ilgili bazı cerh ve ta'dîl ıstılahlarının kullanılmaya başlandığı görülmektedir (Yücel, 2014, 113; Özçelik, 2017, 17). Tâbiîn döneminde hadis uydurma faaliyetlerinin artması, isnad araştırmalarının yanı sıra cerh ve ta'dîl uygulamalarını da daha önemli hale getirmiştir. (Turhan, 2015, 47). Etbâ'u't-tâbiîn dönemi ise hadis ilminin yapısal olarak geliştiği ve sistematik bir hüviyet kazandığı bir evredir. Bu süreçte râvîler hem zabt hem de adâlet yönünden değerlendirilmeye başlanmış, cerh ve ta'dîlde kullanılan ıstılahlar tedvin edilerek değerlendirme kriterleri oluşturulmuştur (Özçelik, 2017, 20). Hicrî üçüncü asır, hem hadislerin tedvin ve tasnif çalışmalarının hem de cerh ve ta'dîl ilminin zirveye ulaştığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde, sadece temel hadis kaynakları değil, râvî değerlendirmelerine mahsus müstakil cerh-ta'dîl eserleri de kaleme alınmıştır. "Tarih", "tabakât", "ilel", "ma'rifetü'r-ricâl" ve "su'âlât" gibi başlıklarda önceki münekkidlerin görüşlerini aktaran, dönemin ilmî ihtiyaçlarına cevap veren kapsamlı çalışmalar ortaya konmuştur. Aynı zamanda, bu dönemde cerh ve ta'dîl ilkeleri sistemleştirilmiş ve bu alana özgü tenkit ıstılahları geliştirilmiştir (İtr, 1979, s. 61-63; Aşıkkutlu, 1997, s. 56). Bu gelişmelerle birlikte cerh ve ta'dîl, müstakil bir ilim dalı olarak şekillenmiş ve sonraki dönemlerde daha da gelişerek bağımsız bir disiplin hâline gelmiştir.

Hadis münekkidleri, cerh ve ta'dîl ilminin kuralları çerçevesinde tenkide tabi tuttıkları râvîleri ve rivayetlerinin sıhhatini belirlemek babında ictehadî hükümlerini ifade etmek üzere belirli bazı ıstılahlar kullanmışlardır. Hüküm niteliğindeki bu ıstılahlar, hicrî dördüncü asra kadar derlenip taksim edilmeden önce kullanılmış olmakla birlikte, ilk defa sistematik bir şekilde İbn Ebî Hâtim er-Râzî (ö. 327/938) tarafından ele alınmıştır (Leknevî, 2000, 129; Ahmed Naim, 2019, 348; Aşıkkutlu, 1997, 171; Özçelik, 2017, 256). O, cerh ve ta'dîl lafızlarını mertebelere göre sınıflandırmış ve her mertebenin hükmünü açıklayarak dörtlü bir taksimatla sistematize etmiştir (İbn Ebî Hâtim, 1952, 2/37). Bu tasnif sonraki âlimler için temel teşkil etmiş, Hatîb el-Bağdâdî (ö.463/1071) ve en-Nevevî (ö.676/1277) gibi âlimler tarafından aynen benimsenmiştir (el-Hatîb el-Bağdâdî, h.1357, 23; en-Nevevî, 1985, 52-53). İbnü's-Salâh (ö.643/1245), İbn Ebî Hâtim'in taksimini benimsemekle birlikte ta'dîl lafızlarına (ثبت), (حُجَّة), (حافظ), (صابط) gibi lafızları eklemiş ve mertebelerin hükmü hakkında yorumda bulunmuştur (İbnü's-Salâh, 1986, 122 vd). Zehebî (ö.748/1348) ve Irâkî (ö.806/1404) ise İbn Ebî Hâtim'in ta'dîl mertebelerine (ثقة ثقة) gibi aynı lafızların veya (ثبت حُجَّة), (ثبت حافظ) gibi farklı lafızların tekrarından oluşan bir üst derece ilave ederek beşli bir taksimat geliştirmişlerdir (ez-Zehebî, 1963, 1/4; el-İrâkî, 1969, 157-161).¹ Bu konuda en kapsamlı çalışmayı İbn Hacer yapmıştır. O, beşli taksimatın üzerine ta'dîl lafızlarına ism-i tafdîl sîgasını kullanarak (أوثق الناس), (أثبت الناس), (إليه المنتهى في التثبت), (أكذب الناس), (إليه), (أكذب الناس) gibi ifadeleri ekleyerek taksimatı altı mertebeye çıkarmıştır (İbn Hacer, 1986, 74-75; İbn Hacer, 2021, 237-239). Buna göre İbn Ebî Hâtim'in birinci mertebeye yerleştirdiği cerh ve ta'dîl lafızları, Zehebî ve Irâkî'ye göre ikinci, İbn Hacer'e göre ise üçüncü mertebede yer almaktadır (Ahmed Naim, 2019, 1/349). İbn Hacer'in bu taksimi Sehâvî, (es-Sehâvî, 2003, 2/113-134) Süyûtî (Süyûtî, t.y., 1/404-412) ve Sindî gibi âlimler tarafından benimsenmiş ve cerh-ta'dîl lafızları altı kısma ayrılmıştır (Aşıkkutlu, 1997, 175; Özçelik, 2017, 259).

¹ Süyûtî'ye göre Zehebî ve Irâkî ta'dîl mertebelerini beşe çıkarmışlarsa da aslında İbn Ebî Hâtim'in üçüncü ve dördüncü mertebesinde kullandığı lafızları dördüncü mertebede birleştirerek ta'dîl mertebelerini yine dörtlü bir taksimatla ele almışlardır. Ancak cerh mertebelerini beşli taksimata göre tasnif etmişlerdir. (Süyûtî, t.y., 1/404; Ayrıca Bkz. Leknevî, 2000, 135, Ebû Gudde'nin dipnotu; Aşıkkutlu, 1997, 174-175; Özçelik, 2017, 292-293).

taşımadıkları için ihticâc için kullanılmaz, ancak i'tibar için değerlendirilir (Sehâvî, 2003, 2/121; Ahmed Naim, 2019, 1/351).

1.2. Cerh Lafızları ve Mertebeleri

1. Mertebe: (ليس بحجة) kendisinde az zayıflık vardır, (ليس بالقوى) kuvvetli değildir, (ليس بحجة) hadisi delil değildir, (سيء الحفظ) hafızası kötüdür, (اختلف فيه) hakkında ihtilaf edilmiştir, (فيه مقال) hakkında tenkid vardır, (تكلموا فيه) tenkid edilmiştir.

2. Mertebe: (ضعيف) zayıftır, (لايحتج به) hadisi delil olmaz, (فلان ضعيف) falanca kişi zayıftır, (منكر) (له ما ينكر, حديثه منكر, الحديث) hadisi münkerdir veya münker rivayetleri vardır, (واه) oldukça zayıftır, (مضطرب الحديث) hadisinde ıztırâb vardır.

3. Mertebe: (رد حديثه) hadisi reddedilmiştir, (ضعيف جدا) çok zayıftır, (واه بمره) büsbütün zayıftır, (مطروح الحديث) hadisi atılmıştır, (ارم به) at gitsin (ليس بشئ) bir şey değildir.

4. Mertebe: (ساقط) sâkıttır, (هالك) helak olmuştur, (ذاهب الحديث) hadisi sâkıttır, (متروك الحديث) hadisi terkedilmiştir, (واهي الحديث) hadiste çok zayıftır.

5. Mertebe: (دجال) deccaldır, (كذاب) yalancının biridir, (وضاع) uydurmacıdır, (يضع الحديث) hadis uydurur, (أتهم بالكذب) yalancılıkla itham edilmiştir.

6. Mertebe: (اليه المنتهى في الوضع) insanların en yalancısı, (الكذب الناس) insanların en yalancısı, (منبع الكذب) yalan kaynağıdır, (جبل كذاب) büyük yalancıdır gibi lafzen veya manen mübalağaya delalet eden lafızlardır (İbn Hacer, 1986, 74-75; İbn Hacer, 2021, 239; Ahmed Naim, 2019, 1/349-351; Aşıkutlu, 1997, 181-183; Gül, 2015, 43/372-373).

Sehâvî ve benzer açıklamalarla Ahmed Naim, İbn Hacer'in cerh lafızları ve mertebelerinin hükmünü şu şekilde açıklamaktadır: Son dört mertebede cerh edilen râvilerin hadisleri reddedilir ve ihticâc için kullanılmaz. Ancak ilk iki mertebede cerh edilen râvilerin rivayetleri, kullanılan sîgaların i'tibara elverişli olmaları nedeniyle i'tibar için değerlendirilir (Sehâvî, 2003, 2/129; Ahmed Naim, 2019, 1/352-353).

2. İbn Hacer'in Fethu'l-bârî'de Kullandığı Bazı Hadis Tenkid İstilahları

İbn Hacer, *Fethu'l-bârî bi şerhi sahîhi'l-Buhârî* adlı eserinde Buhârî hadislerini açıklarken farklı rivayetlere de yer vermektedir. Genellikle bunu, sahih hadisleri desteklemek ya da zayıf ve uydurma rivayetlere dikkat çekmek amacıyla yapmaktadır. Rivayetlerin sıhhatini değerlendirirken, senedinde veya râvilerinde kusur bulunan hadislerde bunu ifade eden özel istilahlar kullanmaktadır. Ancak râvi ve isnad tenkidlerini çoğunlukla kısa tutmakta ve genellikle isnaddaki en zayıf râvinin kusuruna işaret etmekle yetinmektedir. Bazı durumlarda ise zayıf râviyi açıkça belirtmeden, isnada veya mervîye yönelik bir tenkid ifadesi kullanmaktadır. Bu nedenle, İbn Hacer'in hadis tenkidinde kullandığı istilahların hangi anlamda kullandığını tespit etmek büyük bir çaba gerektirmektedir. Bu kavramları inceledikten sonra, onun tenkid ettiği rivayetlere örnekler vererek konuyu ayrıntılı bir şekilde ele alacağız.

2.1. Leyyinun veya Leyyinu'l-hadîs (الين او لين الحديث)

Leyyin kelimesi lügatte yumuşak, gevşek, kolay anlamlarına gelir ve cerhin en hafif derecesini ifade etmektedir (Uğur, 2021, 99). Zehebî ve Irâkî'ye göre cerhin beşinci, Sehâvî'ye göre ise altıncı mertebesinde yer alan râviler için kullanılır. Bu durumdaki bir râvinin rivayet ettiği hadis araştırılır ve i'tibar için değerlendirilir (el-Gavrî, 2007, 158-159; Uğur, 2021, 202; Aydın, 2012, 164-165). İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar* adlı eserinde *leyyin* istilahını cerhin en hafif derecesi olarak ele almış ve cerh lafızlarının ilk mertebesinde değerlendirmiştir (İbn Hacer, 2021, 238). *Takrîbü't-tehzîb*'de ise *leyyinu'l-hadîs* kavramını makbûl terimiyle birlikte ta'dîlin altıncı

mertebede zikretmiştir. Ona göre bu merteye, çok az hadis rivayet eden ancak bu yüzden rivayetleri tamamen terkedilmeyen râvileri kapsar. Bu mertedeki râvilerin rivayetleri mütâbi bulunursa makbûl, mütâbi bulunmazsa *leyyin*’l-*hadîs* olarak değerlendirilir (İbn Hacer, 1986, 75; Yücel, 2015, 146). Bu durumda *leyyin* ve *leyyin*’l-*hadîs* olarak nitelenen râvilerin rivayetleri aslen zayıf olup, mütâbi ve şâhidlerle desteklendiklerinde kabul edilebilir hale gelir. İbn Hacer şerhinde bu ıstılahı isnad ve râviler hakkında sıklıkla kullanmaktadır. Birkaç örnek şöyledir:

1. Dâvûd b. Süleyman el-Askerî ve Muhammed b. Sabbâh → Saîd b. Muhammed es-Sekâfî → Mûsâ el-Cühenî → Zeyd b. Vehb → Atiyye b. Âmîr el-Cühenî senediyle nakledilen bir rivayette el-Cühenî’nin, Selman’dan yediği yemekten biraz daha yemesi için ısrar edilirken şu ifadeyi işittiği belirtilmektedir. “Yediğim bana yeter. Çünkü ben Hz. Peygamber’i şöyle buyururken işittim: ‘Dünyada insanların en çok doyuya yiyeni kıyamet günü açlığı en uzun olanıdır’” (İbn Mâce, t.y., 2/1112). İbn Hacer, İbn Mâce’nin naklettiği bu rivayetin senedini *leyyin* (أخرجه ابن ماجة بسند لين) olarak değerlendirdikten sonra, İbn Ömer ve Ebû Cühayfe isnadıyla buna benzer rivayetlerin (İbn Mâce, t.y., 2/1111; el-Bezzâr, 2009, 6/461) nakledildiğini, ancak senedlerinin zayıf olduğunu ifade etmektedir (İbn Hacer, 2000, 9/654). Ayrıca hadisin senedinde yer alan Saîd b. Muhammed el-Verrâk es-Sekâfî’nin zayıf kabul edildiği görülmektedir (İbn Hacer, 1986, 240). Bu durumda rivayetin esas itibarıyla zayıf olmasıyla birlikte, İbn Hacer’in benzer rivayetleri şâhid göstermesi, rivayeti reddetmediğini ve i’tibar için değerlendirdiğini ortaya koymaktadır.

2. Zeyd b. Yahyâ → Muhammed b. Râşid → Ebî Vehb el-Kilâ’î → Kâsım b. Muhammed → Hz. Âişe senediyle nakledilen rivayete göre, Hz. Âişe, Hz. Peygamber’i şöyle buyururken işitmiştir: “Muhakkak ki (onun) –Zeyd’in dediği gibi, yani İslâm’ın (hükümlerinin)– ilk tersine çevrilmesi, kabın –yani şarabın (hükümünün)– tersine çevrilmesi şeklinde olacaktır.” Bunun üzerine, “Yâ Rasûlallah, Allah onun hakkında açıklamış olduğu şeyleri açıklamış iken bu nasıl olur?” denildiğinde Hz. Peygamber şöyle buyurdu: “Onu başka bir isimle adlandıracaklar, sonra da onu helal sayacaklardır” (Dârimî, 2000, 2/1333). İbn Hacer, Kâsım b. Muhammed’in Hz. Âişe’den naklettiği bu rivayetin senedini *leyyin* (بسند لين من طريق القاسم عن عائشة) olarak değerlendirmiştir. Ardından bu hadisi destekleyen başka rivayetlere de işaret etmektedir (İbn Hacer, 2000, 10/65). İbn Hacer’in şevâhid kabilinde zikretmiş olduğu bu rivayet ve onu destekleyen diğer senedlere dikkat çekmesi, rivayeti i’tibar için kabul ettiğini göstermektedir.

3. Abdürrezzâk → es-Sevrî → Eclah → Abdullah b. Ebî Huzeyl senediyle İbn Abbas’ın şöyle dediği nakledilmektedir: “(Denizde) ölüp su üzerinde yüzen (tâfi) balığı yemeyin” (Abdürrezzâk, 1983, 4/504). İbn Hacer, bu rivayetin senedinde bulunan Eclah’ın *leyyin* bir râvi olduğunu belirtmek ve ayrıca Buhârî’nin İbn Abbas’tan muallak olarak naklettiği ve bunun aksini belirten “Denizin yiyeceği ölüsüdür (meyte) ancak kendisinden tiksiniş pis saydığın bu türden değildir. Yahudiler yılan balığını yemezler ama bizler onu yeriz” (Buhârî, 1993, 5/2092) rivayetinin bu hadisi zayıflattığını (في سننه الأجلح وهو لين ويوهنه حديث بن عباس الماضي قبله) ifade etmektedir (İbn Hacer, 2000, 9/762). İbn Hacer, Eclah’ın rivayetinin aksini belirten Buhârî rivayetine işaret ederek, bu hadisin mütâbiine değinmemesinden dolayı rivayeti zayıf kabul ettiğini söylemek mümkündür. Bunun yanı sıra, İbn Hacer’in, hadislerin tevsikinde Buhârî’yi otorite olarak kabul etmesi önemli bir noktadır. Çoğu zaman tenkid ettiği rivayetleri, Buhârî hadisleriyle kıyaslayarak değerlendirdiği görülmektedir. Bu rivayette de olduğu gibi, İbn Hacer bazen hadisleri tenkid ederken Buhârî rivayetlerini ölçüt olarak kabul etmektedir.

Verdiğimiz örnek rivayetler ve değerlendirmelerden anlaşıldığı üzere, İbn Hacer, *leyyin* tabiriyle tenkid ettiği rivayetleri zayıf kabul etmektedir. Ancak genellikle bu tür rivayetleri şâhid ve mütâbi bulunduğu istişhad amacıyla kullanmakta, bazen de aksini belirten rivayetlere işaret ederek reddetmektedir. Buna göre, İbn Hacer’in *leyyin* tabiriyle tenkid ettiği rivayetleri,

yalnızca şâhid veya mütâbi bulunduklarında kabul ettiği ve i'tibar için değerlendirdiği söylenebilir. Dolayısıyla, İbn Hacer'in bu ıstılahı şerhinde metoduna uygun bir şekilde kullandığı anlaşılmaktadır.

2.2. Fihi Makâlun (فيه مقال)

Hafif bir zayıflığa işaret eden bu ıstılah "hakkında söz vardır" anlamına gelir ve cerh lafızları arasında yer alır. Zehebî ve Irâkî'ye göre cerhin beşinci, Sehâvî'ye göre ise altıncı mertebesinde bulunan râviler için kullanılır. Böyle bir râvide, tenkide uğrayan bir zayıflık bulunduğundan rivayetleri başka bir senedinin olup olmadığını araştırmak ve ona göre değerlendirmek üzere i'tibar için alınır (el-Gavrî, 2007, 130-131; Uğur, 2021, 99; Aydın, 2012, 81). İbn Hacer, bu terimin *metrûk*, *sâkit*, *fuḥṣu'l-galat* ve *münkeru'l-hadîs* gibi şiddetli bir cerh ifade etmediğini belirtmiştir (İbn Hacer, 2021, 238). Bu değerlendirme, ıstılahın hafif bir cerh ifade ettiğini ve i'tibar edilebilen râvi ve rivayetler için kullanıldığını göstermektedir. *Fethu'l-bârî*'de bu ıstılah hem râviler hem de senedler için sıklıkla kullanılmaktadır. Birkaç örnek şöyledir:

1. Hasan → Sükeyn b. Abdilazîz → Eş'as ed-Dârîr → Şehr b. Havşeb → Ebû Hüreyre senediyle nakledilen merfu' bir rivayette, "*Cennette yedi derecenin olduğu ve en aşağı derecede bulunan birisine dünyadaki eşleri dışında cennet hurilerinden yetmiş iki eş verilir*" buyurulduğu belirtilmektedir (Ahmed Hanbel, 2001, 16/544). Rivayeti değerlendiren İbn Hacer, senedinde bulunan Şehr b. Havşeb hakkında tenkid bulunduğunu (وفي سنده شهر بن حوشب وفيه مقال) ifade ederek hadisin sahih olmadığını belirtmiştir. Ancak İbn Hacer'in bu meyanda nakledilen birçok hadise işaret etmiş olması (İbn Hacer, 2000, 6/391) bu tabirle tenkid ettiği rivayetleri i'tibar için aldığını göstermektedir. Tenkid edilen râvinin, sadûk bir râvi olduğu ancak vehme kapıldığı ve mürsel rivayetler naklettiği de belirtilmiştir (İbn Hacer, 1986, 269). Bu durumda, râvinin sadûk olmasıyla beraber vehme kapıldığı düşünüldüğünde, hakkındaki tenkidin adâletiyle değil zabtıyla ilgili olduğu anlaşılmaktadır.

2. Yezîd → Asbâğ b. Zeyd → Ebû Bişr → Ebû Zâhiriyye → Kesîr b. Mürre el-Hadremî → İbn Ömer senediyle nakledildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "*Kim kırk gün süre ile bir yiyeceği ihtikâr edecek olursa Allah ondan beri olur, o da Allah'tan beri olur. Herhangi bir bölge ahalisi aralarında aç bir kimse bulunduğu halde sabah edecek olurlarsa Allah'ın zimmeti (himâyesi) onlardan beri olur*" (İbn Ebî Şeybe, 1989, 4/302; Ahmed b. Hanbel, 2001, 8/481; Hâkim en-Nisâbü'rî, 1990, 2/14). İbn Hacer bu rivayetin senedi hakkında tenkid bulunduğunu (وفي إسناده مقال) belirterek hadiste hafif bir zayıflığa işaret etmiştir (İbn Hacer, 2000, 4/440). Ancak hadisin senedinde bulunan Ebû Bişr'in cehâleti sebebiyle zayıf olduğu belirtilmişse de (Muhakkikin dipnotu bkz. Ahmed b. Hanbel, 2001, 8/482; İbn Hacer, 1986, 622) İbnü'l-Cevzî bu hadisin başka tarihlerine de işaret ettikten sonra sahih olmadığını belirtmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1966, 2/243).

3. Ebû Sa'd el-Mâlîni → Ebû Ahmed b. Adî el-Hâfız → Ebû Alâ el-Kufî → Hişâm b. Ammâr → Cerrâh b. Melih → Ebû Râfi' → Kays b. Sa'd senediyle nakledildiğine göre, o şöyle demiştir: "*Hz. Peygamber'in (sav) 'Hile ve aldatmak ateştedir' buyurmuş olduğunu işitmeseydim bu ümmetin en hilekârı olurum*" (Beyhakî, 2000, 7/494). İbn Hacer, bu rivayeti bu senedle lâ be'se bih ifadesiyle değerlendirmiştir. Aynı hadisi Hâkim en-Nisâbü'rî'nin Enes'ten (Hâkim en-Nisâbü'rî, 1990, 4/650), Taberânî'nin ise Abdullah b. Mes'ûd'dan (et-Taberânî, 1985, 2/37) nakletmiş; ancak İbn Hacer her iki rivayetin isnadlarını *fihi makâl* (وفي إسناده كل منهما مقال) olarak tenkid etmiştir. Ancak İbn Hacer, rivayetlerin zayıflıklarını bu şekilde değerlendirdikten sonra, rivayetlerin toplamından hadisin bir aslının olduğu anlaşılmaktadır (لكن مجموعهما يدل على أن للمتن أصلاً), diyerek zayıf hadislerin birbirini destekleyip kuvvetlendiklerini belirtmektedir (İbn Hacer, 2000, 4/450). Bu örnekten hareketle, İbn Hacer'in "lâ be's bih" ve "fihi makâl" ifadelerini yakın anlamlarda ve tamamen reddedilmeyen

ancak isnad bakımından bazı zayıflıklar taşısa da i'tibar için değerlendirilecek râvî ve rivayetler için kullandığı söylenebilir.

Verdiğimiz rivayetlerden anlaşıldığı üzere, İbn Hacer, *fihi makâl* tabiriyle genellikle râvilerin zabtındaki zayıflığa işaret etmiştir. Ancak, bu tabirle tenkid edilen râvilerin adâleti düşmediğinden, rivayetlerinin tamamen terk edilmesi gerekmemektedir. Dolayısıyla, İbn Hacer'in bu tür rivayetleri i'tibar kapsamında değerlendirdiğini söylemek mümkündür. Nitekim son örnekte de görüldüğü gibi, İbn Hacer şerhinde çoğu zaman bu derecedeki zayıf hadislerin farklı tariklerine işaret etmekte, birbirini takviye ettiklerini belirterek hadisin aslının olduğunu söylemektedir. Buna göre bu ıstılahla tenkid edilen rivayetler i'tibar için değerlendirilmekte ve bu da İbn Hacer'in metoduna paralellik arz etmektedir.

2.3. Fihi Da'fun (فيه ضعف)

Hafif bir zayıflığa işaret eden bu ıstılah "onda zayıflık vardır" anlamına gelir ve cerh lafızları arasında yer alır. Zehebî ve Irâkî'ye göre cerhin beşinci, Sehâvî'ye göre ise altıncı mertebesinde bulunan râviler için kullanılır. Böyle bir râvinin rivayet ettiği hadis, araştırılır ve i'tibar için değerlendirilir (el-Gavrî, 2007, 130; Uğur, 2021, 98; Aydın, 2012, 81). Cerhin en hafif derecesini ifade eden bu ıstılahı İbn Hacer, şerhinde sıklıkla râvî, sened ve mervî hakkında kullanmaktadır. Ancak onun bu ıstılahla neyi kastettiğini daha iyi anlamak için, bu ıstılahı kullandığı rivayetleri diğer âlimlerin görüşleriyle birlikte değerlendirmek gerekmektedir. Bu bağlamda, birkaç rivayeti ele alarak İbn Hacer'in bu ıstılahı nasıl yorumladığını anlamaya çalışacağız.

1. Muhammed b. Beşşâr → Abdurrahman b. Mehdî ve Ebû Âmir el-Akdî → Hişâm b. Sa'd → Saîd b. Ebî Hilâl → Rebîa b. Seyf → Abdullah b. Amr senediyle nakledildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Allah, cuma günü veya gecesi ölen bir Müslümanı, kabir fitnesinden korur" (Tirmizî, 1975, 3/378; Ahmed b. Hanbel, 2001, 11/147). Tirmizî, bu hadisin garîb olduğunu ve isnadının muttasıl olmadığını belirttikten sonra, Rebîa b. Seyf'in yalnızca Ebû Abdurrahman el-Hubulî vasıtasıyla Abdullah b. Amr'dan rivayet ettiğini, ancak kendisinin Abdullah b. Amr'dan hadis duymadığını belirtmiştir. İbn Hacer ise hadisin isnadında zayıflık (وفي إسناده ضعف) bulunduğunu belirterek hadisi tenkid etmiştir (İbn Hacer, 2000, 3/320). Tirmizî'nin açıklamalarından anlaşıldığı üzere, hadis münkatı' bir rivayettir. Bu durumda, İbn Hacer'in bu tenkid terimiyle isnaddaki inkıtâya işaret ettiği ve hadisi bu sebeple zayıf kabul ettiği söylenebilir.

2. Atâ'dan nakledilen mevkuf rivayetlerde, onun ezan için abdesti şart koştuğu ve abdestsiz ezan okumayı kerih gördüğü belirtilmektedir (Buhârî, 1993, 1/227; İbn Ebî Şeybe, 1989, 1/192; Abdürrezzâk, 1983, 1/465). Bu bağlamda, Ali b. Hucr → Velîd b. Müslim → Muâviye b. Yahyâ → Zührî → Ebû Hüreyre senediyle nakledilen merfu' bir rivayette Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Ezan ancak abdestli olarak okunmalıdır" (Tirmizî, 1975, 1/389; el-Beyhakî, 2003, 1/583). Tirmizî, bu rivayeti Ebû Hüreyre senediyle hem merfu' hemde mevkuf şeklinde naklettikten sonra, mevkuf olanın daha sahîh olduğunu belirtmiştir. Beyhakî de benzer şekilde, mevkuf olan rivayetin sahîh olduğunu belirtmiştir. İbn Hacer de aynı şekilde, merfu' olarak nakledilen hadisin isnadında zayıflık bulunduğunu (من حديث أبي هريرة وفي إسناده ضعف) belirterek hadise yönelik tenkidlerini ortaya koymuştur (İbn Hacer, 2000, 2/151). Dolayısıyla, Tirmizî ve Beyhakî'nin açıklamaları göz önünde bulundurulduğunda, İbn Hacer'in hadisin zayıflığına işaret etmesinin temel sebebinin, esasında mevkuf olan bir rivayetin merfu' olarak nakledilmiş olması olduğu anlaşılmaktadır.

3. Kuteybe b. Saîd → İbn Lehî'a → Yezîd b. Ebî Habib → Îsâ b. Talha → Ebû Hüreyre senediyle nakledildiğine göre; Havle bnt. Yesar Hz. Peygamber'e gelip: "Yâ Rasûlullah, benim sadece

bir tane elbisem var, o üzerimde iken hayız oluyorum. Ne yapayım?” dedi. Hz. Peygamber şu cevabı verdi: “Temizlendiğin zaman onu yıka ve onu giyerek namazını kıl.” Havle dedi ki: “*Kan çıkmazsa?”* Hz. Peygamber; “*Kanı yıkamak sana yeter, izi zarar vermez*” buyurdular (Ebû Dâvûd, 2009, 1/272; Ahmed b. Hanbel, 2001, 14/372; 14/504). İbn Hacer, bu hadisin senedinde zayıflık bulunduğu (وفي إسناده ضعف) işaret etmiş, ancak Beyhakî’de (Beyhakî, 2003, 2/572) mürsel bir isnadla nakledilen bir şâhidi olduğunu da belirtmiştir (İbn Hacer, 2000, 1/435). Hadisin senedinde bulunan İbn Lehî’a hakkında, onun sadûk bir râvi olduğu ancak kitaplarının yanmasından sonra hatalı rivayetlerde bulunduğu ifade edilmiştir (İbn Hacer, 1986, 319). Bu doğrultuda, İbn Hacer’in hadisteki zayıflığı vurgulamasının temel sebebinin İbn Lehî’a’nın rivayetlerindeki güven sorunu olduğu anlaşılmaktadır. Ancak rivayetin şahidine işaret etmesi, hadisi tamamen reddetmediğini ve i’tibar için değerlendirdiği göstermektedir.

4. Buhârî’nin Cerîr senediyle naklettiği bir hadiste Hz. Peygamber’in bir gece dolunaya bakıp şöyle buyurduğu belirtilmiştir: “*Şu ayı gördüğünüz gibi kuşkusuz Rabbinizi de ahirette göreceksiniz. Onu görme konusunda hiç haksızlığa uğramayacaksınız. Güneşin doğuşundan ve batışından önceki namazları geçirmemeyi başatabiliyorsanız, bunu yapın.*” Sonra Cerîr, “*Güneşin doğuşundan önce ve batışından önce Rabbinizi hamd ile tesbih et*” (Tâhâ, 20/135) ayetini okudu (Buhârî, 1993, 1/203). Hattâbî, bu hadise dayanarak sabah ve ikindi namazlarının muhafaza edilmesine bağlı olarak ru’yetin gerçekleşebileceğini ifade etmiş, İbn Hacer ise buna delil olarak şu hadisin getirildiğini belirtmiştir: Abd b. Humeyd → Şebâbe → İsrâîl → Süveyr → İbn Ömer’den senediyle nakledildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “*Cennetliklerin en aşağı derecesinde olan kimsenin durumu; bahçelerini, hanımlarını, bol nimetlerini, hizmetçilerini ve koltuklarını bin senelik mesafeye kadar uzanmış olarak göreceksiniz ve sabah akşam Allah’ın kendilerine bir ikramı olarak Allah’ın yüzünü göreceklersiniz*” (Tirmizî, 1975, 4/688). Sonra Hz. Peygamber şu ayeti okudu: “*Bazı yüzler o gün Rablerine bakarken mutluluktan parlayacaktır*” (Kıyâme, 75/22-23). Tirmizî bu hadisin farklı şekillerde mevkuf olarak da rivayet edildiğini belirtmiştir. İbn Hacer ise şevâhid kabilinde değindiği bu hadisin isnadında zayıflık bulunduğu (وفي سنده ضعف) işaret etmekle yetinmiştir (İbn Hacer, 2000, 2/46). Bu doğrultuda, İbn Hacer’in hadisteki zayıflığa işaret ettiği hususun, mevkuf olan hadisin merfu’ olarak nakledilmesi olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, isnadında bulunan Süveyr b. Ebî Fâhite’nin zayıf bir râvi olduğu belirtilmiştir (İbn Hacer, 1986, 135). İbn Hacer’in bu râviye işaret etmiş olması da muhtemeldir.

Yukarıdaki örneklerden hareketle, İbn Hacer’in *fihî da’fun* tabirini genellikle isnaddaki bir râvinin zayıflığına, mevkuf olan bir rivayetin merfu’ olarak nakledilmesine veya isnaddaki inkıtâya işaret etmek için kullandığı görülmektedir. Ancak, bu tür zayıflıklar İbn Hacer’e göre rivayetin terkin gerektirmemekte, aksine i’tibar için alınabilecek türden rivayetler olarak kabul edilmektedir. İbn Hacer’in bu tür rivayetleri şâhid ve mütâbî olarak zikretmesi de bu anlayışa dayanmaktadır.

2.4. Muhtelefun fih (مختلف فيه)

Sözlükte, “hakkında ihtilaf edilmiş” anlamına gelen bu ıstılah cerh lafızlarından kabul edilmektedir. *İhtelefe fih*, *uhtulife fih*, *muhtelefun fih* veya *fihî hulfun* şeklinde kullanılan bu tenkid ıstılahı, bir râvinin güvenilir olup olmadığı konusunda âlimler arasında ihtilafın bulunduğunu ifade eder (el-Gavrî, 2007, 131; Aydın, 2012, 206). Başka bir deyişle, râvinin durumunun kesin olarak belirlenmediğini ve hakkında farklı değerlendirmeler yapıldığını ifade eder. Zehebî ve Irâkî’ye göre cerhin beşinci, Sehâvî ve Süyûtî’ye göre ise altıncı mertebesinde yer alan bu ıstılah, râvinin hafif bir zayıflığına işaret etmektedir. Bu nedenle, böyle bir râvinin rivayeti i’tibar için değerlendirilir (el-Gavrî, 2007, 71-72; el-Gavrî, 2007, 165-166). İbn Hacer, bu ıstılahı cerh lafzı olarak sika ve zayıflığı hususunda ihtilaf edilen râviler için kullanırken, aynı zamanda bir

rivayetin mavsûl ve mürsel, merfu' veya mevkuf olup olmadığı hususunda ihtilaf bulunan durumlarda da kullanmıştır. Aşağıdaki örneklerde onun bu ıstılahı farklı bağlamlarda nasıl kullandığını görmek mümkündür.

1. Muhammed b. Yezîd el-Vâsîfî → Abdurrahman b. Sâbit b. Sevbân → Hassân b. Atıyye → Ebû Munîb el-Cüreşî → İbn Ömer senediyle nakledilen bir rivayette göre, Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Allah’a ibadet edilinceye kadar, kıyametten önce kılıçla (cihâd etmek üzere) gönderildim. Rızkım (ganimet) mızrağımın gölgesinde kılındı. Bana muhalefet edenlere de zillet ve alçaklık takdir edildi. Kim bir kavme benzerse, o da onlardandır (Ahmed b. Hanbel, 2001, 9/126). Buhârî, bu rivayeti İbn Ömer’den temrîz sîgasıyla nakletmiştir (Buhârî, 1993, 3/1067). İbn Hacer, bu rivayetin Ebû Dâvûd (Ebû Dâvûd, 2009, 6/144) ve Ahmed b. Hanbel tarafından nakledildiğini ancak isnadında bulunan Ebû Munîb’in maruf olmadığını ve Abdurrahman b. Sâbit b. Sevbân’ın sika olup olmadığı konusunda ihtilaf bulunduğunu (وفي الإسناد عبد الرحمن بن ثابت بن ثوبان مختلف في وثيقه) ifade etmiştir (İbn Hacer, 2000, 6/120). İbn Hacer, bu senedle hadisin zayıflığına işaret ederken, aynı zamanda hasen bir isnadla mürsel bir şâhidinin (İbn Ebî Şeybe, 1989, 6/470) bulunduğunu da belirtmiştir (İbn Hacer, 2000, 6/120).

2. İbrâhim b. Mûsâ er-Râzî → Muhammed b. Harb → Ömer b. Ru’be et-Tağlibî → Abdulvahhid b. Abdullah en-Nasrî → Vâsile b. el-Eska’ el-Leysî senediyle nakledilen bir rivayete göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Bazı durumlarda kadın üç mirası birden alabilir. Azat ettiği kölenin, sokakta bularak büyüüttüğü öksüz yetim çocuğun ve doğurduğu çocuğun babası tarafından kabul edilmemesi üzerine lanetleşerek kendi üzerinde kalan çocuğun mirasını” (Ahmed b. Hanbel, 2001, 25/385; İbn Mâce, t.y., 2/916). Beyhakî, bu rivayetin sabit olmadığını belirtmiştir. İbn Hacer ise, buna katılmayarak Tirmizî’nin bu hadisi hasen, Hâkim’in sahih addettiğini belirttikten sonra kendisi de senedinde bulunan Ömer b. Ru’be dışında *muhtelefun fih* râvinin bulunmadığını söylemiştir. İbn Hacer, ayrıca bu râvi hakkında Buhârî’nin fihi nazar derken bir grup âlimin de onu tevsik ettiğini (قال البيهقي ليس بثابت قلت وحسنه الترمذي وصححه الحاكم وليس فيه سوى عمر بن روبة مختلف فيه قال البخاري فيه نظر ووثقه جماعة) söyleyerek Beyhakî’ye cevap vermektedir. Buna göre, İbn Hacer rivayetin sabit olmadığı ifadesini kabul etmemekte ancak senedinde *muhtelefun fih* denilen bir râvinin olduğunu belirterek zayıflığına işaret etmektedir. Ayrıca bu hadisin başka şâhidlerinin olduğuna işaret ederek onu takviye ettiğini belirtmektedir (İbn Hacer, 2000, 12/39). Bu rivayetin değerlendirmesinde ilginç olan İbn Hacer’in rivayeti kurtarmak için Buhârî’nin “fihi nazar” dediği râvinin bir topluluk tarafından tevsik edilmesini gerekçe göstererek savunmaya kalkmasıdır. Normalde o, Buhârî’nin hükmü karşısında diğer görüşleri nazar-ı itibare almaz. Zira Buhârî’ye göre “fihi nazar” tabiri *müttehem* ve *metrûk* râviler anlamındadır (el-Leknevî, 2000, 388 vd.; Uğur, 2021, 99; Yücel, 2015, 104). Kanaatimizce İbn Hacer’in buradaki tavrı mezkûr rivayetin başka şâhidlerinin olmasındandır. Nitekim İbn Hacer şerhinin birçok yerinde turukun çokluğuyla rivayetlerin takviye kazanacağını belirtmektedir.

Verdiğimiz örneklerde, İbn Hacer’in *muhtelefun fih* ıstılahını, râvinin sika olup olmaması konusunda ihtilaf yaşanan durumlarda kullandığı görülmektedir. Bu ıstılahla nitelenen râviler, bazı âlimler tarafından sika kabul edilirken bazıları tarafından zayıf olarak değerlendirilmiştir. İbn Hacer’in, bu tür râvilerin rivayetleriyle ilgili olarak âlimlere itirazda bulunması ve onların hadisin sahih olmadığı ifadelerine katılmaması, bu ıstılahı reddini gerektirmeyen râviler hakkında kullandığını göstermektedir. Genellikle bu tür rivayetleri destekleyen başka tariklere işaret etmesi, onları tamamen reddetmediğini ve i’tibar için değerlendirdiğini gösterir.

2.5. Fîhi Nazar (فيه نظر)

Cerh lafızlarından kabul edilen bu ıstılah, “hakkında ihtilaf/tartışma vardır” veya “hakkında şüphe vardır” anlamlarında kullanılmaktadır. Buhârî, bu ıstılahı *metrûku’l-hadîs*

anlamında kullanmış ve böyle bir râvinin rivayetine itibar etmemiştir (el-Leknevî, 2000, 388 vd.; Uğur, 2021, 99; Yücel, 2015, 104). Zehebî, bu ıstılahı cerhin üçüncü, Irâkî ise ikinci mertebesinde ele almış ve Buhârî ile aynı anlamda kullanmıştır. Onlara göre de böyle bir râvinin rivayet ettiği hadis hiçbir şekilde alınmaz (Aydınlı, 2012, 81). Sehâvî'ye göre ise Buhârî dışındaki muhaddisler, bu ıstılahı cerhin altıncı mertebesinde bulunan râviler hakkında kullanmıştır. Buna göre, bu durumdaki bir râvinin rivayet ettiği hadis değerlendirmek üzere i'tibar için alınır (el-Gavrî, 2007, 131; Aydınlı, 2012, 81). İbn Hacer'in bu ıstılahla ilgili doğrudan bir açıklamasına rastlamadık. Ancak, şerhinde bu tenkid ıstılahını sened ve mervî hakkında kullandığı görülmektedir. Bu nedenle, onun bu ıstılahla neyi kastettiğini anlamak için, terimi kullandığı rivayetlere dair değerlendirmelere başvurmak gerekmektedir. Bu konuyu birkaç örnek üzerinden incelemek faydalı olacaktır.

1. Medine valiliği sırasında Mervan b. Hâkem'e, Ebû Hüreyre'nin, "*Cünüp olarak olarak sabahlayan, o gün oruç tutamaz*" dediği nakledildiğinde, Mervân b. Hâkem, yanında bulunan Abdurrahman b. el-Hâris'i, Hz. Âişe ve Ümmü Seleme'ye göndererek bu konuda bir rivayet olup olmadığını sormasını istemiştir. Abdurrahman oğlu Ebû Bekir ile birlikte Hz. Âişe ve Ümmü Seleme'ye giderek bu rivayet hakkında bilgi almıştır. Hz. Âişe ve Ümmü Seleme, bunun Ebû Hüreyre'nin dediği gibi olmadığını, Rasûlullah'ın (sav) cinsi münasebet nedeniyle cünüp olarak sabahladığı ve ardından (yıkayıp) o gün orucuna devam ettiğini belirtmişlerdir (Buhârî, 1993, 2/679; Mâlik b. Enes 2004, 3/413). İbn Hacer, sahih rivayetlerde Abdurrahman'ın bizzat Hz. Âişe ve Ümmü Seleme ile hicab arkasında görüştüğünü ve aralarında herhangi bir aracının olmadığını vurgulamaktadır. Ancak başka bir rivayette Abdurrahman'ın Hz. Âişe ve Ümmü Seleme'ye bir aracı vasıtasıyla sorduğu ifade edilmiştir. Bu rivayet şu şekildedir: Ahmed b. Hafs b. Abdullah → Babası → İbrâhim → Haccâc → Katâde → Abdi Rabbih → Ebû İyâz → isnadıyla nakledildiğine göre Abdurrahman b. el-Hâris b. Hişâm şöyle anlatmaktadır: "*Mervân beni Hz. Âişe'ye gönderdi. Geldiğimde hizmetçisi Zekvân'la karşılaştım. Onu Hz. Âişe'ye gönderip konuyu sormasını istedim. Hz. Âişe cevap olarak: 'Rasûlullah (sav) bazen gece eşiyle birlikte olduktan sonra cünüp olduğu halde oruçlu olarak sabahlar ve o günü oruç tutardı' dedi. Mervân'a dönüp bunu aktardığımda bu kez beni Ümmü Seleme'ye gönderdi. Geldiğimde hizmetçisi Nâfi' ile karşılaştım. Onu Ümmü Seleme'ye gönderip konuyu sormasını istedim. Ümmü Seleme de cevap olarak: 'Rasûlullah (sav) bazen gece eşiyle birlikte olduktan sonra cünüp olduğu halde oruçlu olarak sabahlar ve o günü oruç tutardı' dedi*" (Nesâî, 2001, 3/268). İbn Hacer, bu rivayetin isnadını, Ebû İyâz'ın meçhul olması nedeniyle *fihi nazar* tabiri ile (وفي إسناده نظر لأن أبا عياض (مجهول) tenkid etmektedir. Ayrıca bu rivayete göre Abdurrahman ile Hz. Peygamber'in eşleri arasında Zekvân ve Nâfi' adlı şahısların bulunduğu dikkat çeken İbn Hacer, sahih rivayetlere göre bunun doğru olmadığını belirtmektedir (İbn Hacer, 2000, 4/184). Görüldüğü üzere, İbn Hacer, sahih hadislerde zikredilmeyen ve Abdurrahman b. el-Hâris ile Hz. Peygamber'in eşleri arasında araçlar olarak belirtilen şahısların sahih isnadlarda yer almadığını vurgulamaktadır. Ayrıca, isnadında bulunan râvinin cehâletini gerekçe göstererek hadisi zayıf kabul etmektedir.

2. Ahmed b. Yahyâ b. Zühayr → Yûsuf b. Mûsâ el-Kattân → Mâlik b. İsmâil → Zühayr b. Muâviye → Utbe b. Humeyd → Ubeydullah b. Ebî Bekir → Enes b. Mâlik senediyle nakledildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "*Uğursuzluk yoktur, uğursuzluk buna inanan kimseye mahsustur. Eğer bir şeyde uğursuzluk olsaydı evde, atta ve kadında olurdu*" (İbn Hibbân, 2012, 7/466). İbn Hacer, bu rivayetin sıhhati hakkında *fihi nazar* ıstılahını kullanmış ve bunun gerekçesi olarak isnadında Utbe b. Humeyd'in bulunmasını göstermiştir. Utbe'nin adâlet sahibi olup olmadığı konusunda ihtilaf bulunduğunu belirterek (وفي صحته نظر لأنه من رواية عتبة بن حميد عن عبيد الله بن أبي بكر عن (أنس وعتبة مختلف فيه) rivayetin zayıf olduğuna işaret etmiştir (İbn Hacer, 2000, 6/78). Daha önce muhtelif fih başlığı altında ifade ettiğimiz gibi, İbn Hacer bu tür râvilerin rivayetlerini tamamen reddetmemekte, onları i'tibar için değerlendirmektedir. Buna göre, İbn Hacer'in *fihi nazar* tenkid

ıstılahını, tamamen reddedilmeyen ancak i'tibar için alınması gereken rivayetler için kullandığını söylenebilir.

3. İbrâhim b. Muhammed b. Yahyâ → Muhammed → Abdullah b. Hubeyk → Yûsuf b. Esbât → Hammâd b. Seleme → Ebû İmrân el-Cevnî → Abdullah b. Sâmit → Ebû Zer senediyle nakledildiğine göre; Hz. Peygamber etrafındakilere “*kimi şehid sayıyorsunuz?*” dedi. Onlar, “*silah isabet edenleri*” diye cevap verdiler. Bunun üzerine Hz. Peygamber şöyle buyurdu: “*Nice kendisine silah isabet edip ölen vardır ki şehit değildir. Nice döşeğinde ölen kimse vardır ki, Allah katında sıddık ve şehittir*” (Ebû Nuaym el-İsfahânî, 1974, 8/251). İbn Hacer, bu rivayeti Hz. Ömer’den nakledilen ve hasen olarak değerlendirilen bir hadise (Ahmed b. Hanbel, 2001, 1/419) şâhid olarak göstermekte ve isnadı hakkında *fihi nazar* (وفي إسناده نظر) ifadelerini kullanmaktadır (İbn Hacer, 2000, 6/110). Görüldüğü gibi, İbn Hacer’in söz konusu tenkid ıstılahını kullandığı bu rivayeti tamamen reddetmediği, aksine i'tibar için değerlendirdiği anlaşılmaktadır.

4. Mâlik b. Enes, Yahyâ b. Saîd’ten Hz. Peygamber’den kendisine şu hadisin ulaştığını nakletmektedir: “*Sizler; biri cuma günleri, diğeri de sair günler (iş günleri) giymek üzere iki elbise edinseniz ne olur!*” (Mâlik b. Enes, 2004, 2/153) İbn Hacer, bu hadisin İbn Abdülber’in *et-Temhid* (İbn Abdülber, 2017, 15/440-441) adlı eserinde Yahyâ b. Saîd el-Umevî → Yahyâ b. Saîd el-Ensârî → A’mre → Hz. Âişe senediyle mavsûl olarak nakledildiğini belirttikten sonra, hadisin senedi hakkında *fihi nazar* (وفي إسناده نظر) tenkid ifadelerini kullanmaktadır. Ancak rivayetin birçok tarikile (Ebû Dâvûd, 2009, 2/304; İbn Mâce, t.y., 1/348; Abdürrezzâk, 1983, 3/203; İbn Huzeyme, 2003, 3/132) mürsel ve mavsûl olarak nakledildiğini de belirtmiştir (İbn Hacer, 2000, 2/481). Görüldüğü gibi İbn Hacer, rivayetin bir senedini tenkid etmekle birlikte, farklı tariklerine işaret ederek tamamen reddetmemiş ve i'tibar için değerlendirmiştir. Öte yandan el-Elbânî, rivayetin farklı tariklerini inceledikten sonra isnadının sahih olduğunu belirtmiştir (el-Elbânî, 2002, 4/244-245).

Yukarıda verdiğimiz örneklerde görüldüğü üzere İbn Hacer, *fihi nazar* ıstılahını genellikle i'tibar edilebilen rivayetler hakkında kullanmaktadır. Ancak bu tür rivayetlerin, sahih olan diğer rivayetlerle mutabakatı ölçüsünde geçerli olduğu görülmektedir. Nitekim birinci örnekte, isnadında meçhul bir râvinin bulunması nedeniyle rivayeti tenkid etmiş ve sahih isnadlarda yer almayan râvilerin eklenmesi sebebiyle rivayeti reddetmiştir. Diğer örneklerde ise, İbn Hacer’in zikrettiği rivayetlerin başka tariklerine işaret ederek i'tibar için değerlendirdiği görülmektedir. Bu durumda, Buhârî’nin genellikle *metrûk* ve *müttehem* râviler hakkında kullandığı *fihi nazar* ıstılahını, İbn Hacer’in, daha çok i'tibar edilen râvi ve rivayetler hakkında kullandığını söylemek mümkündür.

2.6. Daîfun veya Daîfu'l-hadîs (ضعيف او ضعيف الحديث)

Daîf veya *daîfu'l-hadîs*, râvinin hadis rivayeti açısından güvenilir olmadığını ifade eden bir terimdir. Bazen de hadisi terkedilecek derecede *metrûk* anlamında kullanılır (Yücel, 2015, 85). İbn Ebî Hâtim ve İbnü's-Salâh'a göre cerhin üçüncü, Irâkî'ye göre dördüncü, Zehebî ve Sehâvî'ye göre ise cerhin beşinci mertebesinde bulunan râviler için kullanılır. Böyle bir râvinin rivayet ettiği hadis araştırılır ve i'tibar için değerlendirilir (el-Gavri, 2007, 113; Uğur, 2021, 57; Aydın, 2012, 336). İbn Hacer, *daîf* teriminin *metrûk*, *sâkit*, *fahşu'l-ğalat* ve *münkeru'l-hadîs* kadar şiddetli bir cerh ifadesi olmadığını belirtmiştir (İbn Hacer, 2021, 238). Buna göre, bu terimle nitelenen bir râvinin rivayetinin, i'tibar kapsamında değerlendirilmesinin mümkün olduğu söylenebilir. Ancak Yücel, *daîf* veya *daîfu'l-hadîs* ifadelerinin sika, zayıf ve *metrûk* râvilerden hangisine delâlet ettiğinin kesin olarak belirlemenin zor olduğunu, bunun ancak beraber kullanılan diğer lafızlarıyla birlikte değerlendirmesi gerektiğini ifade etmektedir. Ayrıca, bu ıstılahın daha çok *metrûk* râviler hakkında kullanıldığını ve “i'tibar için alınır” ifadesinin genel bir kural olarak görülmesinin hatalı olacağını vurgulamaktadır (Yücel, 2015, 91). Bizce bu değerlendirme yerindedir, zira İbn Hacer’in *daîf* olarak

nitelendirdiği rivayetleri bazen i'tibar için aldığı, bazen de tamamen reddettiği görülmektedir. Bu nedenle, bir hadisin durumunu tam olarak belirleyebilmek için yalnızca *daîf* istilahına bakmak yeterli olmayıp, diğer değerlendirmeler de dikkate alınmalıdır. İbn Hacer şerhinde *daîf* istilahını hem râvi hem sened hem de mervî için sıkça kullanmıştır. Aşağıda, konuyla ilgili bazı örnek rivayetler ele alınacaktır.

1. Ebû Tâhir → Ebû Bekir → İbrâhim b. İsmâil b. Yahyâ b. Seleme b. Kuheyl → Babası → Babası → Seleme → Mus'ab b. Sa'd → Sa'd'dan nakledildiğine göre, Sa'd şöyle demiştir: *"Secdeye gideceğimiz zaman dizlerimizden önce ellerimizi koyardık, sonra dizlerimizi ellerimizden önce koymamız emredildi"* (İbn Huzeyme, 2003, 1/343). Secdeye giderken ellerin mi yoksa dizlerin mi önce yere konması konusunda görüş ayrılıklarını değerlendiren İbn Hacer, eğer bu rivayet sahih olsaydı, bu konudaki tartışmalara bir cevap olabileceğini ifade etmektedir. Ancak İbn Hacer, rivayetin İbrâhim b. İsmâil b. Yahyâ b. Seleme b. Kuheyl'in babasından rivayet ettiği ferd hadislerden olduğunu ifade ederek, senedinde bulunan Kuheyl ve babasının her ikisinin de zayıf râviler olduğunu (من أفراد إبراهيم بن إسماعيل بن يحيى بن سلمة بن كهيل عن أبيه وهما ضعيفان) ve bu nedenle delil olamayacağını belirtmektedir (İbn Hacer, 2000, 2/376). İbn Hacer'in bu açıklamalarından zayıf râvilerin ferd hadislerine itibar etmediğini ve bu tür rivayetlerin bir konuda hüccet olarak kullanmadığını göstermektedir.

2. Ahmed → Ali b. Harb el-Cundisâbûrî → Süleyman b. Ebî Hevze → Amr b. Ebî Kays → Muhammed b. Abdurrahman b. Ebî Leylâ → Kardeşi İsâ → Babası Abdurrahman → Hz. Âişe senediyle nakledilen bir rivayete göre, Hz. Peygamber'in her aydan üç gün oruç tuttuğu ve bazen bu oruçları erteleyip bir yılın oruçlarını Şâban ayında tuttuğu belirtilmektedir (et-Taberânî, 1995, 2/20). İbn Hacer, rivayetin senedinde bulunan İbn Ebî Leylâ'nın zayıf bir râvi olduğunu (وبن أبي ليلى) belirtmekte ve ayrıca bu konuda nakledilen sahih rivayetlerin (Buhârî, 1993, 2/696), söz konusu rivayetin zayıf olduğunu ortaya koyduğunu (وحدث الباب والذي بعده دال على ضعف ما رواه) ifade etmektedir (İbn Hacer, 2000, 4/273). Görüldüğü gibi, İbn Hacer, sahih hadisleri de dikkate alarak bu rivayeti hem içeriği hem de râvisi itibarıyla zayıf olarak değerlendirmiştir.

3. Alâ b. Abdurrahman → babası → Ebû Hüreyre senediyle nakledilen merfu' bir rivayete göre, Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: *"Şâban ayının yarısı olduğunda, Ramazan başlayana kadar oruç tutmayın"* (İbn Mâce, t.y., 1/528). İbn Hacer, bu rivayetin cumhur tarafından zayıf kabul edildiğini ve Şâban ayının yarısından sonra nâfile oruç tutulabileceği görüşünün kabul edildiğini belirtmiştir (وقال جمهور العلماء يجوز الصوم تطوعا بعد النصف من شعبان وضعفوا الحديث الوارد فيه). Ayrıca, Ahmed b. Hanbel ve İbn Mâin'in bu hadisi münker kabul etmişlerdir. Beyhakî ise Ebû Hüreyre hadisini delil olarak Alâ b. Abdurrahman'ın hadisini zayıf bulmuş ve aynı şekilde Şâban ayının yarısından sonra nâfile oruç tutulabileceğini ifade etmiştir (İbn Hacer, 2000, 4/165-166). İbn Hacer'in bu tenkidlere yer vermesi, hadisin zayıflığı konusunda münekkidlerle benzer bir görüşü benimsediği şeklinde yorumlanabilir.

4. Nasr b. Ali el-Cehdâmî → Ebû Ahmed → İsrâîl → Ali b. Sâlim b. Sevbân → Ali b. Zeyd b. Cud'ân → Saîd b. Müseyyeb → Hz. Ömer senediyle nakledildiğine göre, Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: *"Malını satışa arz eden kimse rızıklanmıştır, ihtikâr (karaborsacılık) eden ise melundur"* (İbn Mâce, t.y., 2/728; Hâkim en-Nîsâbûrî, 1990, 2/14; ed-Dârimî, 2000, 3/1657). İbn Hacer karaborsacılıkla ilgili bu rivayetin isnadının zayıf olduğuna (وإسناده ضعيف) işaret etmiştir (İbn Hacer, 2000, 4/440). Isnadında bulunan Ali b. Zeyd b. Cud'ân zayıf bir râvi olduğu belirtilmiştir (İbn Hacer, 1986, 401).

5. İbn Hacer, *"abdest üzerine abdest almak; nur üzerine nurdur"* (el-Gazzâlî, 2010, 1/135) hadisinin zayıf (قلت وهو حديث ضعيف) olduğunu belirtmektedir. Ayrıca, abdest uzuvlarını birer kez yıkamanın abdestin şartının yerine getirmek için yeterli olacağını belirten İbn Hacer, ikişer veya

üçer defa yıkamanın ise müstehap olduğunu, ancak bunun ötesine geçerek daha fazla yıkamanın israfa yol açacağı için mekruh görüldüğünü vurgulamaktadır (İbn Hacer, 2000, 1/308). Irâkî, Gazzâlî'nin *İhyâ'*sında senedsiz bir şekilde ele aldığı bu hadisin aslını bulamadığını belirtmiştir. Sübkî de hadisin isnadını tespit edemediğinin ifade etmektedir (el-İrâkî vd., 1987, 1/302).

İbn Hacer'in *daîf* veya *daîfu'l-hadîs* ıstılahını kullanma biçimine dair verdiğimiz örneklerden anlaşıldığı üzere, bu terimler genel olarak bir râvinin veya rivayetin zayıf olduğunu ifade etmek için kullanılmıştır. Ancak bu ıstılahın tek başına kullanıldığı râvi ve rivayetler hakkında ne tür bir zayıflığa delâlet ettiğini tespit etmek güçtür. İbn Hacer, bu ıstılahı râvi, sened ve mervî hakkında kullanmış olup, kimi zaman zayıflığın sebebini açıklamış, kimi zaman ise sadece zayıf olduğunu belirtmekle yetinmiştir. Bunun yanı sıra, bazı durumlarda bu tür rivayetleri reddettiği, bazı durumlarda ise i'tibar kapsamında değerlendirdiği görülmektedir. Dolayısıyla, bir rivayetin *daîf* olarak nitelendirilmesi durumunda, onu doğru bir şekilde anlamak için sadece İbn Hacer'in değerlendirmesiyle yetinmek yeterli olmayabilir. Bu rivayetlerin tek tek ele alınarak incelenmesi, diğer hadis münekkidlerinin görüşleriyle birlikte ele alınması ve bu değerlendirmeler ışığında bir sonuca varılması gerekmektedir.

2.7. Daîfun Cidden (ضعيف جدا)

Bu ıstılah “çok zayıf” anlamında olup, râvilerin cerhinde kullanılan bir lafızdır. Bu lafızla cerh edilen râvi, *daîfu'l-hadîs* olarak tanımlanan râvilerden daha ağır bir şekilde cerh edilmiştir (Uğur, 2021, 57-58). Ayrıca *daîf* ıstılahıyla birlikte (جدا) “*cidden*” lafzının kullanılması, genellikle senedindeki râvilerin *metrûk* olabileceğine işaret eder (Yücel, 2015, 90). Irâkî'ye göre cerhin üçüncü, Zehebî ve Sehâvî'ye göre cerhin dördüncü mertebesinde bulunan bir râvi hakkında kullanılır. Böyle bir râvinin rivayet ettiği hadis ihticâc ve i'tibar için alınmaz ve reddedilir (el-Gavrî, 2007, 113; Aydın, 2012, 337). İbn Hacer bu ıstılahı genellikle *metrûk*, yalancı veya itibar edilmeyecek derecede zayıf olan râviler ve isnadlar hakkında kullanır ve bu ıstılahla işaret ettiği rivayetleri genellikle reddeder. İbn Hacer'in tenkid ettiği rivayetlerde bu kullanımı görmek mümkündür.

1. Hişâm b. Hâlid el-Ezrâk → Ebû Mervân ed-Dimeşkî → Hâlid b. Yezîd b. Ebî Mâlik → Babası → Hâlid b. Ma'dân → Ebû Umâme senediyle nakledilen bir rivayette Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Allah (cc), cennete dahil ettiği her kişiye yetmiş iki eş verir. Bunlardan ikisi, gözleri geniş hurilerden; yetmiş ise cehennemlik olanlardan kalma mirastır. Bu eşlerin hepsi son derece cazibeli ve cennet ehlinin şehvet gücü dâimi kılınmıştır” (İbn Mâce, t.y., 2/1452). İbn Hacer merfu' olarak nakledilen bu rivayetin isnadını çok zayıf (وسنده ضعيف جدا) olarak değerlendirmiştir ve (İbn Hacer, 2000, 6/391) isnadında yer alan Hâlid b. Yezîd b. Ebî Mâlik'i ise zayıf bir râvi olarak nitelendirmiştir (İbn Hacer, 1986, 191).

2. Ali b. Abdullah b. Mübeşşir → Ahmed b. Sinan → Yezîd b. Hârûn → Hasan b. Umâre → Abdülmelik → Tâvûs → İbn Abbas senediyle nakledildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Müslümanlar, düşmanın elinde bulunan bir malı kurtarırsa veya malın sahibi, malını taksim edilmeden önce ele geçirirse, o mal kendisine aittir. Ancak (malın sahibi) taksimden sonra bulursa, isterse payına düşeni ganimet malı olarak alır” (Dârekutnî, 2004, 5/201) Dârekutnî, hadisin isnadında yer alan Hasan b. Umâre'nin *metrûk* bir râvi olduğunu belirterek nakletmiştir. İbn Hacer ise, merfu' olarak nakledilen bu rivayetin isnadının son derece zayıf (وإسناده ضعيف جدا) olduğunu ifade ederek hadisi tenkid etmiştir (İbn Hacer, 2000, 6/219). Bu örnekten yola çıkarak, İbn Hacer'in isnadında *metrûk* râvi bulunan hadisleri tenkid ederken bu ıstılahı kullandığı söylenebilir. Nitekim *Takrîbü't-tehzîb* adlı eserinde Hasan b. Umâre'yi *metrûk* bir râvi olarak değerlendirdiği görülmektedir (İbn Hacer, 1986, 162).

3. Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Mûsâ el-Adl → Muhammed b. Sâlih el-Kîlîni → Muhammed b. Yahyâ b. Ebî Amr el-Âdenî → Abdulazîz b. Abdussamed el-Ammî → Ebû Hârûn el-Abdî → Ebû Saîd el-Hudrî senediyle şöyle bir rivayet nakledilmiştir: “Hz. Ömer ile hac yaptığımızda, Hz. Ömer tavafa başlayınca Hacer’ül-esved’e yönelip: ‘Biliyorum ki sen, faydası ve zararı olmayan bir taşsın. Eğer Rasûlullah’ın (sav) seni öptüğünü görmeseydim, ben de seni öpmezdim’ diyerek onu öptü. Hz. Ali ona: ‘Ey müminlerin emîri! Bu taşın yararı da zararı da dokunur’ dedi. Ömer: ‘Hangi şeyle?’ diye sorunca, Hz. Ali: ‘Allah’ın kitabıyla’ cevabını verdi. Hz. Ömer: ‘Bu, Allah’ın kitabında nerede mevcuttur?’ diye sorunca, Hz. Ali şöyle cevap verdi: ‘Rabbin Âdemoğullarından, onların bellerinden zürriyetlerini çıkardı, onları kendilerine şahit tuttu ve dedi ki: Ben sizin Rabbiniz değil miyim? (Onlar da), Evet (buna) şahit olduk, dediler’ (el-A’raf 7/172) buyruğunda mevcuttur. Allah, Âdem’i yaratmış, onun sırtını sıvazlayıp (zürriyetini çıkararak) Rableri olduğunu, kendilerinin kul olduğunu ikrar ettirmiş, onlardan ahit ve söz almıştır. Alınan bu sözü bir kâğıda yazmıştır. O zaman bu taşın iki gözü ve dili vardı. Allah, bu taş: ‘ağzını aç’ deyince, taş ağzını açmış, Allah bu kâğıdı taşın ağzına atmış ve: ‘Sana karşı görevini yerine getirene kıyamet günü şahitlik yap’ demiştir. Ben, Rasûlullah’ın (sav): ‘Kıyamet gününde Haceru’l-esved getirilecek, konuşan bir dili bulunacak ve kendisini selamlayan herkesin mümin ve muvahhid olduğuna şahadet edecek’ buyurduğuna şahitlik ederim. Bunun üzerine Ömer: ‘Ey Ebû’l-Hasan! Senin olmadığın bir toplulukta yaşamaktan Allah’a sığınırım’ dedi” (Hâkim en-Nisâbûrî, 1990, 1/628; Beyhakî, 2000, 3/451). İbn Hacer bu hadisin isnadında bulunan Ebû Hârûn el-Abdî’nin çok zayıf olduğunu (وفي إسناده أبو هارون العبدى وهو ضعيف جدا) belirterek rivayetin oldukça zayıf olduğuna işaret etmiştir (İbn Hacer, 2000, 3/584). Meşhur künyesi Ebû Hârûn el-Abdî olan bu râvinin asıl ismi Umâre b. Cuveyn olup *metrûk*, yalancılıkla itham edilmiş ve Şii bir râvi olduğu belirtilmiştir (İbn Hacer, 1986, 408).

4. Süheylî’nin, Zübeyr b. Bekkâr senediyle naklettiğine göre Hz. Hârûn’un kabri Uhud dağındadır. Rivayete göre Hz. Hârûn, Hz. Mûsâ ile birlikte hac veya umre için oraya gelir, orada hastalanıp vefat eder ve Uhud dağına defnedilir (es-Süheylî, h.1412, 5/299; 5/450). İbn Hacer, bu rivayetle ilgili değerlendirmelerinde Zübeyr b. Bekkâr’ın isnadının şeyhi Muhammed b. Hasan ez-Zubâle cihetinden çok zayıf olduğunu, isnadının münkatî’ olduğunu ve rivayetin merfu’ olmadığını (وسند الزبير بن بكار في ذلك ضعيف جدا من جهة شيخه محمد بن الحسن بن زباله ومنقطع أيضا وليس بمرفوع) belirterek rivayete yönelik tenkidlerini ifade etmektedir (İbn Hacer, 2000, 7/432). Zübeyr b. Bekkâr’ın sika bir râvi olmakla birlikte, bazı hatalı rivayetler naklettiği ve bazı münekkidlerini onu zayıf olarak değerlendirdiği bilinmektedir (İbn Hacer, 1986, 214). Öte yandan, Muhammed b. Hasan b. Zubâle ise yalancı olarak nitelendirilmiş bir râvidir (İbn Hacer, 1986, 474). İbn Hacer’in rivayetlerde râvi ismi zikretme yöntemi göz önüne alındığında, isnaddaki kusurun genellikle adı geçen râviden kaynaklandığı anlaşılır. Ancak burada hem Zübeyr b. Bekkâr’ın hem de hocası Muhammed b. Hasan b. Zubâle’nin adını zikretmesi dikkat çekicidir. Bu durum, Zübeyr b. Bekkâr’ın isnadının genel olarak zayıf olduğunu, ancak asıl kusurun hocasından kaynaklandığını göstermektedir.

Verdiğimiz örneklerde görüldüğü üzere, bu ıstılahla tenkid edilen rivayetlerin isnadında genellikle *metrûk* ve yalancılıkla itham edilmiş râvilerin bulunduğu görülmektedir. Bu durum râvi ve rivayetler için ağır bir cerh niteliği taşıdığından, İbn Hacer’in bu tür rivayetleri i’tibara almadığı ve reddettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca, *Fethu’l-bârî*’de bu tür rivayetlere genellikle şâhid ve mütâbi olarak değil, şiddetli zayıflıklarını vurgulamak ve reddetmek amacıyla değinilmektedir.

2.8. Metrûkun veya Metrûku’l-hadîs (المتروك او مترك الحديث)

Metrûk veya *metrûku’l-hadîs* ıstılahı, “hadisleri terkedilmiş” anlamında kullanılan cerhin ağır lafızlarından (Uğur, 2021, 223). İbn Ebî Hâtim ve İbnü’s-Salâh’a göre cerhin birinci, Irâkî’ye göre ikinci, Zehebî ve Sehâvî’ye göre ise üçüncü derecesinde kullanılan bu lafızla cerh edilen râvinin rivayet ettiği hadis, ihticâc ve i’tibar için alınmaz ve reddedilir (el-Gavrî, 2007, 162;

Aydın, 2012, 181). İbn Hacer, *metrûk* lafzının *daîf*, *leyse bi'l-kavîy* ve *fîhi makâl* gibi i'tibar edilebilen cerh lafızlarından daha ağır olduğunu belirtmekte (İbn Hacer, 2021, 238) ve bu mertebedeki râvilerin ağır bir kusur ile zayıf kabul edilen râviler olduğunu ifade etmektedir (İbn Hacer, 1986, 74). Dolayısıyla, bu mertebedeki râvilerin rivayetleri, son derece zayıf kabul edildiğinden delil olarak kullanılmaz ve reddedilir (er-Ruveysî, 2018, 116). *Fethu'l-bârî*'de, genellikle bu tür rivayetlerin şiddetli zayıflıklarına dakkat çekilerek reddedildiği görülmektedir.

Ezanın hicretten önce Mekke'de dinî bir uygulama olarak başladığını gösteren hadisler nakledilmiştir. İbn Hacer, bu hadislerin hiçbirinin sahih olmadığını belirterek (والحق أنه لا يصح شيء من هذه الأحاديث), İbn Münzir'in görüşünü de nakletmiştir. İbn Münzir, Hz. Peygamber'in Mekke'de namazın farz kılındığı andan, Medine'ye hicret edip, Abdullah b. Ömer ve Abdullah b. Zeyd hadislerinde geçtiği üzere, namaza çağrı konusunda yapılan istişareye kadar ezansız namaz kıldığını kesin bir ifade ile belirtmiştir (İbn Hacer, 2000, 2/104). Ezanın hicretten önce Mekke'de okunmaya başlandığı ile ilgili İbn Hacer'in işaret edip tenkid ettiği bazı rivayetler şöyledir:

1. Nu'mân b. Ahmed → Ahmed b. Muhammed b. Mâhân → Babası → Talha b. Zeyd → Yûnus b. Yezîd → Zührî → Sâlim → Babası tarikiyle gelen rivayette şöyle denilmektedir. "Hz. Peygamber İsrâ gecesi göğre çıkartıldığında ona ezan vahiy edildi ve Cebrâîl ona ezanı öğretti" (Taberânî, 1995, 9/100) Taberânî, bu hadisi Zührî'den sadece Yûnus, Yûnus'tan da sadece Talha b. Zeyd'in rivayet ettiğini, ayrıca Muhammed b. Mâhân'ın bu rivayette teferrüd ettiğini belirtmiştir. İbn Hacer ise isnadında bulunan Talha b. Zeyd'in *metrûk* bir râvi olduğunu (وفي إسناده طلحة بن زيد وهو متروك) ifade ederek hadisin zayıf olduğunu belirtmiştir (İbn Hacer, 2000, 2/104). Hadisin isnadında bulunan Talha b. Zeyd, *metrûk* bir râvidir ve Ahmed b. Hanbel, Ali b. Medîni ve Ebû Dâvûd tarafından hadis uydurmakla itham edilmiştir (İbn Hacer, 1986, 282).

2. Muhammed b. Osman b. Mahled el-Vâstî → Babası → Ziyâd b. Munzir Muhammed b. Ali b. Huseyn → Babası → Dedesi → Hz. Ali tarikiyle nakledilen uzunca bir rivayette şöyle denilmektedir: "Allah (cc), Hz. Peygamber'e ezanı öğretmek istediğinde Hz. Cebrâîl kendisine Burak denilen bir binek getirdi. Hz. Peygamber göğre yükselttiler ona ezan öğretildi. Melek Hz. Peygamber'e ezan kelimelerini tekrarlayınca perde arkasından Allah onu tasdik etti. Sonra Hz. Peygamber sema ehline imamlık yaptı..." (Bezzâr, 2009, 2/146) Bezzâr, hadisin bu lafızlarla Hz. Ali'den sadece bu isnadla bilindiğini ve isnadında bulunan Ziyâd b. Munzir'in Şîi olduğunu belirtmiştir. İbn Hacer ise isnadında bulunan Ziyâd b. Munzir Ebû Carud'un *metrûk* bir râvi olduğunu (وفي إسناده زياد بن المنذر أبو الجارود وهو متروك أيضا) belirterek hadisin zayıf olduğuna işaret etmiştir (İbn Hacer, 2000, 2/104). Ziyâd b. Munzir, Yahyâ b. Mâin tarafından yalancı olduğu belirtilen Râfîzî bir râvidir (İbn Hacer, 1986, 221).

3. Vekî' → Ebû Âkîl Yahyâ b. Mütevekkil → Buheyre → Hz. Âişe tarikiyle nakledilen bir rivayette Hz. Âişe'nin Hz. Peygamber'e Müslümanların çocuklarını sorduğunu ve cennette olduklarını, sonra Müşriklerin çocuklarını sorduğunu, onların ise cehennemde olduklarını belirtmiş ve şöyle buyurmuştur: "İstersen cehennemdeki feryatlarını sana dinletebilirim" (Ahmed b. Hanbel, 2001, 42/484). İbn Hacer, bu rivayeti çok zayıf olarak değerlendirmiş ve senedinde Buheyre'nin mevlâsı olan Ebû Âkîl'in yer aldığını, ayrıca onun *metrûk* bir râvi olduğunu belirterek (وهو حديث ضعيف جدا لأن في إسناده أبا عقيل مولى بيهية وهو متروك) hadisin zayıflığını vurgulamıştır (İbn Hacer, 2000, 3/312).

Örneklerden anlaşılacağı üzere *metrûk* veya *metrûku'l-hadîs* ıstılahıyla tenkid edilen rivayetler reddedilmektedir. Nitekim İbn Hacer, ezanın hicretten önce Mekke'de dinî bir uygulama olarak başladığını gösteren hadislerin hiçbirinin sahih olmadığını belirtmiş, bu rivayetleri ele alarak isnadlarındaki *metrûk* râvilerle işaret etmiştir. Dolayısıyla, İbn Hacer'in

şerhinde bu tür rivayetleri genellikle şâhid ve mütâbaat olarak değil, şiddetli zayıflıklarını vurgulamak ve reddetmek amacıyla yer verdiği görülmektedir.

2.9. Vâhin veya Vâhî'l-hadîs (واهى الحديث)

Lügatte zayıf, güçsüz ve aciz anlamına gelen bu ıstılah, cerhin ağır lafızlarından biridir. Zehebî ve Irâkî'ye göre cerhin dördüncü Sehâvî'ye göre ise beşinci derecesinde bulunan bir râvi hakkında kullanılır. Böyle bir râvinin rivayeti, ihticâc ve i'tibar için alınmaz, reddedilir (el-Gavrî, 2007, 177; Uğur, 2021, 414; Aydın, 2012, 327). İbn Hacer, bu mertebedeki râvilerin ağır bir kusur ile zayıf kabul edilen râviler olduğunu belirtmektedir (İbn Hacer, 1986, 74). Dolayısıyla, bu mertebedeki râvilerin rivayetleri son derece zayıf kabul edildiği için, bu tür rivayetler hiçbir şekilde delil olarak alınmaz ve rededilir (er-Ruveysî, 2018, 116). Ayrıca İbn Hacer bu ıstılahla birlikte bazen (جدا) "cidden" lafzını kullanarak daha ciddi bir zayıflığa işaret etmektedir. Bu ıstılah *Fethu'l-bârî*'de râvi, isnad ve mervî hakkında kullanılmaktadır. İbn Hacer bu tür rivayetlere şâhid ve mütâbaat için değil, şiddetli zayıflıklarına işaret ederek reddetmek amacıyla değinir. Bu konuyla ilgili birkaç örnek şöyledir:

1. Ahmed b. Hasan → Muallâ b. Esed → Abdu'l-Mun'im → Yahyâ b. Müslim → Hasan → Atâ → Câbir b. Abdullah'tan nakledildiğine göre, Hz. Peygamber, Hz. Bilâl'e şu şekilde söylemiştir: *"Ey Bilâl ezan okuduğun zaman, rahat ve uzatarak oku, kamet ettiğinde ise kısa ve hızlı oku. Ezanla kamet arasında yemek yiyenin yemeğini bitirinceye kadar, su içmekte olanın içmesini bitirinceye kadar, tuvalet ihtiyacı için sıkışan kimsenin ihtiyacını giderinceye kadar bir zaman bekle. Beni görmeden farz namazı kılmaya kalkmayın"* (Tirmizî, 1975, 1/373; Hâkim en-Nisâbûrî, 1990, 1/320). İbn Hacer, bu rivayetin isnadının zayıf olduğunu belirtmiş ve buna benzer şâhid (destekleyici) rivayetler bulunsa da (bkz: Ahmed b. Hanbel, 2001, 35/207) bu rivayetlerin senedinin *vâhî* olduğunu (كلها واهية) belirterek, şiddetli zayıflıklarından dolayı ihticac edilmeyeceğine dikkat çekmiştir (İbn Hacer, 2000, 2/140).

2. Dâvûd b. Rüseyd → Ebû Hayve → Saîd b. Sinân → Ebû Zahirîyye → Kesîr b. Mürre el-Hadremî tarikiyle nakledilen bir rivayette Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: *"Gökyüzünde ilk ezanı okuyan Cibril'dir. Hz. Ömer ve Hz. Bilâl onu işittiler. Sonra Hz. Ömer işittiğini peygambere haber verdi, daha sonra Hz. Bilâl haber verdi Hz. Peygamber: 'Ömer senden önce bunu söyledi ve işittiğin şekilde ezanı oku' dedi. Sonra ona sesine yardımcı olması için iki parmağını kulaklarına koymasını emretti"* (el-Hâris b. Ebî Usâme, 1992, 1/245). İbn Hacer bu rivayet için senedinin *vâhî* olduğunu (بسند واه) belirterek tenkid etmiştir (İbn Hacer, 2000, 2/104).

3. Allah (cc) şöyle buyurmuştur: *"Samimiyet sevdiğimin kalbine emanet ettiğim sırlardan biridir. Onu ne melekler görüp yazabilir ne de şeytan bozabilir"* (el-Makdîsî, 2004, 13). Orucun faziletleri ile ilgili hadisleri açıklayan İbn Hacer, bu kudsî hadisin İbn Arâbî'nin *Müselâlat*'ında geçtiğini belirterek, çok zayıf bir hadis olduğunu (حديث واه جدا) ifade etmektedir. Ayrıca, bazıları bu hadise dayanarak orucun meleklerin muttali olmadığı ve diğer hasenatları yazdığı gibi, orucun sevaplarını yazamadıkları kadar önemli bir ibadet olduğunu açıklanmışlardır. Ancak İbn Hacer ise, kalpte düşünülen fakat eyleme geçirilmeyen hasenatın bile yazıldığını belirten sahih hadislerin varlığının bu görüşü reddetmek için yeterli olduğunu (ويكفي في رد هذا القول الحديث الصحيح في كتابة الحسنه لمن هم بها وإن لم يعملها) belirtmiştir (İbn Hacer, 2000, 4/141).

4. Ebû Abdurrahman Muhammed b. Abdullah el-Beyrutî → Ebû Ferve → Babası → Talha b. Zeyd → Evzâî → Yahyâ b. Ebî Kesîr → Enes b. Mâlik senediyle nakledildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: *"Farsça (konuşmak) konuşanın murdarlığını arttırır ve onun mürüvvetini (insanlığını) eksiltir"* (Hâkim en-Nisâbûrî, 1990, 4/98).

Ebû Amr Saîd b. Kâsım b. Alâ el-Mütâvî'î → Ahmed b. Leys b. Halil → İshâk b. İbrâhim el-Cureyrî → Amr b. Hârûn → Usâme b. Zeyd el-Leysî → Nâfî' → İbn Ömer senediyle nakledildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Arapçayı güzel konuşabilen bir kimse Farsça konuşmasın çünkü; (o dili konuşmak) münaflığın ortaya çıkmasına sebep olur” (Hâkim en-Nisâbü'rî, 1990, 4/98).

Yine başka bir rivayette “Farsça Cehennem ehlinin kelâmıdır” (İbnü'l-Cevzî, 1966, 1/111). İbn Hacer, Buhârî'nin “Farsça ve diğer yabancı dilleri konuşmak” (Buhârî, 1993, 3/1117) şeklinde bir bab başlığı koyarak Farsça konuşmayı yeren hadislerin zayıflığına işaret etmek (وأشار المصنف إلى ضعف ما ورد من الأحاديث الواردة في كراهة الكلام بالفارسية) istediğini belirtmektedir. Bu konuda nakledilen yukarıdaki rivayetler için İbn Hacer senedlerinin çok zayıf (سند واه) olduğunu belirtmektedir (İbn Hacer, 2000, 6/221).

Örneklerden anlaşıldığı üzere, İbn Hacer *vâhî* veya *vâhî'l-hadîs* istilahını genellikle çok zayıf râvi ve rivayetleri ifade etmek için kullanmaktadır. Ancak bazı durumlarda metodunun dışına çıktığı ve çok zayıf olduğunu belirttiği bazı rivayetleri de kabul ettiğini söylemek mümkündür. Özellikle tariklerin çokluğu ve mahreçlerin farklılığı gibi unsurlar söz konusu olduğunda, hadisin aslına işaret olabileceğini belirtmektedir. Nitekim komşuya ihsanda bulunmak ve ona zarar vermekten kaçınmak gibi konularda nakledilen birçok hadis örnek vererek, (Beyhakî, 2000, 7/84; Taberânî, t.y., 19/419) isnadları zayıf (*vâhî*) olsa da mahreçlerinin farklı olmasının, hadisin aslının varlığını hissettirdiğini (وأسانيدهم واهية لكن اختلاف مخرجها يشعر بأن للحديث أصلاً) ifade etmiştir (İbn Hacer, 2000, 10/548).

2.10. Sâkıtun veya Sâkıtü'l-hadîs (ساقط أو ساقط الحديث)

İstilahta “adâletten düşmüş” manasında kullanılan bu lafız, cerhin ağır türüne işaret eder (Uğur, 2021, 352). İbn Ebî Hâtim ve İbnü's-Salâh'a göre cerhin birinci, Irâkî'ye göre ise ikinci, Zehebî ve Sehâvî'ye göre ise üçüncü mertebesinde yer alan bir râvi hakkında kullanılmaktadır. Böyle bir râvinin rivayet ettiği hadis ihticâc ve i'tibar için alınmaz, reddedilir (el-Gavrî, 2007, 103; Aydın, 2012, 271). İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar'* da *sâkıt* lafzının *daîf*, *leyse bi'l-kavîy* ve *fîhi makâl* gibi i'tibar edilebilen cerh lafızlarından daha ağır bir cerh ifade ettiğini belirtmektedir (İbn Hacer, 2021, 238) *Takrîbü't-tehzîb'* de ise bu mertebedeki râvilerin ağır bir kusur ile zayıf kabul edilen râviler olduğunu belirtmektedir (İbn Hacer, 1986, 74). Dolayısıyla, bu mertebedeki râvilerin rivayetleri delil olarak alınmaz ve reddedilir (er-Ruveysî, 2018, 116). İbn Hacer *sâkıt* istilahını hem sened hem de mervî hakkında kullanmaktadır. Birkaç örnek şöyledir:

1. Muhammed b. Abdullah el-Hadremî → Harb b. Hasan et-Tahhân → Hüseyin el-Eşkâr → Kays b. Rebî' → A'meş → Saîd b. Cübeyr → İbn Abbas'tan nakledildiğine göre o şöyle demiştir: “De ki: Sizden akrabalık sevgisinden başka bir karşılık istemiyorum” (Şûrâ 42/23) ayeti indiğinde orada bulunanlar “Yâ Rasûlullah üzerinde sevgi bağının vacip olduğu akrabaların kimlerdir?” diye sordular. Rasûlullah (sav) ise, “Ali, Fâtıma ve çocuklarıdır” dedi (Taberânî, t.y., 11/444). İbn Hacer, ayetin tefsiri mahiyetinde nakledilen bu rivayetin senedinin zayıf olduğunu ve Buhârî'nin naklettiği sahih rivayete (Buhârî, 1993, 4/1819) muhalif olduğundan *sâkıt* olduğunu (وإسناده ضعيف وهو ساقط) söyleyerek tenkid etmiştir. İbn Hacer, rivayeti zayıf olarak değerlendirdikten sonra ayetteki akrabalıktan kastedilenin özel olarak Kureyş olduğunu ve bu bağlamda “Nebîliğimi kabul etmiyorsanız, bari akrabalık bağlarımızı gözetin” anlamının kastedildiğini ifade etmektedir (İbn Hacer, 2000, 8/717).

2. Meşhur Urânîler hadisi birçok kaynakta farklı isnad ve lafızlarla nakledilmiştir. Bazı sahih rivayetlerde “Ukl veya Ureyne kabilelerinden bazı kimseler” (Buhârî, 1993, 1/92) şeklinde şekk ile nakledilirken, diğer bazı rivayetlerde ise “Ukl kabilesinden bazı kimseler” (Buhârî, 1993, 6/2495) veya “Ureyne kabilesinden bazı kimseler” (Buhârî, 1993, 2/546) şeklinde nakledilmiştir. Bu durumu açıklığa

kavuşturmak isteyen İbn Hacer, “Ukl ve Ureyne kabilesinden bazı kimseler” (Buhârî, 1993, 4/1535) şeklinde nakledilen rivayette de ifade edildiği gibi olayda her iki kabileye mensup kimselerin bulunduğunu belirtmiştir. Ancak Abdürrezzâk, İbrâhim b. Muhammed el-Esemî → Sâlih (et-Tev’eme’nin mevlâsı) → Ebû Hüreyre isnadıyla şu şekilde nakletmiştir: “Benî Fezâre kabilesine mensup bazı adamlar Hz. Peygamber’e geldiler...” (Abdürrezzâk, 1983, 10/107) İbn Hacer, bu rivayetin isnadının *sâkit* olduğunu (من حديث أبي هريرة بإسناد ساقط) ve Benî Fezâre kabilesinin Arap’ların Mudar koluna mensup olup, Ukl ve Urânîler’le hiçbir bağının bulunmadığını belirterek tenkid etmiştir (İbn Hacer, 2000, 1/438-439). Rivayetin İsnadında bulunan İbrâhim b. Muhammed el-Esemî’nin ise *metrûk* bir râvi olup yalancılık ve bid’atla cerh edildiği görülmektedir (İbn Hacer, 1986, 93).

Verdiğimiz iki örnekten anlaşılacağı üzere, İbn Hacer *sâkit* ıstılahını kullandığı rivayetleri reddetmekte ve i’tibar için değerlendirmemektedir. Birinci rivayette, tenkid ettiği hadisin zayıf olduğunu ve Buhârî’de geçen hadise muhteva açısından aykırı olduğunu belirterek *sâkit* olarak değerlendirmiş ve reddetmiştir. İkinci rivayette ise, isnadında *metrûk* ve ağır bir cerh ile mecruh bir râvinin bulunması nedeniyle isnadını *sâkit* olarak değerlendirmiş, ayrıca muhtevasının sahih rivayetlere aykırı olduğunu vurgulayarak rivayeti tenkid etmiştir. Buna göre, İbn Hacer’in *sâkit* ıstılahıyla tenkid ettiği rivayetleri merdûd kabul ettiği ve bu tür rivayetleri sahih hadislerle arz ederek reddettiği anlaşılmaktadır.

2.11. Lâ Yesihhu (لا يصح)

İstilahta “sahih değildir” anlamında kullanılan bu terim, genellikle hadisin zayıf veya mevzû olduğunu ifade etmek için kullanılır. Özellikle zayıf ve mevzû hadislerle ilgili kaynaklarda bu ıstılah kullanıldığında, rivayetin mevzû olduğuna işaret etmektedir. Ahkâm hadislerini içeren kaynaklarda kullanıldığında ise hadisin sahih derecesinde olmadığını ifade eder. Lem yesih veya leyse bi’s-sahîh gibi terimler de bu anlamda kullanılmaktadır (Uğur, 2021, 196. Aydın, 2012, 161). İbn Hacer, cerh ve ta’dîl lafızları arasında bu ıstılahı zikretmemiştir. Ancak *Fethu’l-bârî*’de bu ıstılahın lügat ve hem de ıstılahî anlamda kullanıldığını gözlemlemek mümkündür. Bu nedenle, İbn Hacer’in bu ıstılahı hangi anlamda kullandığını tespit etmek için ilgili örnekler üzerinde durmak gerekmektedir. Aşağıdaki örnekler, bu konuda daha net bir sonuca varılmasına yardımcı olur.

1. Ca’fer b. Mûsâfir → İsmâil b. Ka’neb Ebû Bişr → Abdullah b. Arâde eş-Şeybânî → Zeyd b. el-Havâriyyî → Muâviye b. Kurre → Ubeyd b. Umeyr → Ubeyy b. Kâ’b isnadıyla şöyle bir rivayet nakledilmiştir: “Rasûlullah (sav) su istedi ve abdest uzuvlarını birer defa yıkayarak abdest aldı. Sonra dedi ki: ‘Bu öyle bir abdesttir ki, o almazsa Allah, hiçbir namazı kabul etmez.’ Bundan sonra abdest uzuvlarını ikişer defa yıkayarak abdest aldı ve şöyle buyurdu: ‘Bu, öyle bir abdestidir ki, kişi onu aldığı zaman Allah ona sevaptan iki pay verir.’ Daha sonra üçer defa yıkamak suretiyle abdest aldı. Sonra buyurdu ki: ‘Bu, benim ve benden önceki Resullerin abdestidir” (İbn Mâce, t.y., 1/145). İbn Hacer, abdest uzuvlarının kaçar defa yıkanmasıyla ilgili açıklama içeren bu tür rivayetlerin zayıf olduğunu ve bunlarla ihticâc edilmesinin sahih olmadığını (لا يصح الاحتجاج به لضعفه) belirtmiştir (İbn Hacer, 2000, 1/311). Ayrıca bu konuda nakledilen (وله طرق أخرى كلها ضعيفة) tüm tariklerin zayıf olduğuna da işaret etmiştir (İbn Hacer, 2000, 1/307). Örnekte görüldüğü gibi İbn Hacer, “zayıflığından dolayı ihticâc edilmesi sahih değildir” ifadesiyle “uygun değildir” şeklinde sözlük anlamında kullanmıştır.

2. Ebû Tâlib’in Müslüman olarak öldüğüne dair İbn Abbas senediyle nakledilen bir rivayette şöyle anlatılmaktadır: “Ebû Tâlib’in ölümü yaklaştığında Hz. Peygamber yanına gelip lâ ilâhe illallah demesini söyledi ancak o reddetti. O sırada orda bulunan Hz. Abbas onun dudaklarını kimildattığını gördü ve Hz. Peygamber’e hitaben ey amcamın oğlu, kardeşim (Ebû Tâlib) senin ona emir buyurduğun kelimeleri söylediğini belirtince Hz. Peygamber; ‘duymadım’ dedi” (İbn İshâk, 1978, 238). İbn Hacer, bu rivayeti değerlendirirken, Hz. Abbas tarafından nakledilen ve bunun aksini ispatlayan sahih

rivayetlerin (Buhârî, 1993, 3/1408) bu rivayetin zayıf olduğuna işaret ettiğini belirtmektedir. Ayrıca, rivayetin senedinde ismi söylenmeyen (meçhul) bir râvinin bulunduğu dikkat çekerek, eğer bu rivayet sahih bir tarikle gelmiş olsaydı kendisinden daha sahih olan rivayetlerle çelişirdi, ancak sahih değildir (وهذا الحديث لو كان طريقه صحيحا لعارضه هذا الحديث الذي هو أصح منه فضلا عن أنه لا يصح), diyerek rivayetin sahih olmadığını belirtmiştir (İbn Hacer, 2000, 7/244-245). Bu örnekte ise İbn Hacer, hadisin sahih olmadığını ifade etmek üzere ıstilahî anlamda kullanmıştır.

Verdiğimiz iki örnek dikkate alındığında, *lâ yesihhu* ıstilahının farklı anlamlarda kullanıldığı görülmektedir. Birinci örnekte, bu ifade sözlük anlamıyla “elverişli değildir” veya “uygun değildir” anlamında kullanılmıştır. İkinci örnekte ise ıstilahî anlamda kullanılarak rivayetin sahih olmadığı vurgulanmıştır. Ayrıca son örnekte, İbn Hacer’in rivayetin isnadında bulunan meçhul râviye işaret ederek isnad tenkidinde bulunduğu, ancak bununla yetinmeyip rivayeti sahih hadislerle karşılaştırarak metin açısından da tenkid ettiği görülmektedir. Bu durum, onun rivayetleri yalnızca isnad açısından değil, muhteva açısından da değerlendirdiğini isnad tenkidini muhteva tenkidıyla desteklediğini göstermektedir. Sonuç olarak, *lâ yesihhu* ifadesini ıstilahî anlamda hadisin sahih olmadığını belirtmek için kullandığı ve bu ifadeyle tenkid ettiği rivayetleri reddettiği anlaşılmaktadır.

2.12. Lâ yesbutu (لا يثبت)

Bu ıstilah “sabit değildir” anlamında kullanılarak bir rivayetin Hz. Peygamber’e ait olduğu olmadığı anlamında mevzû hadislerle işaret etmek için kullanılmaktadır. Aynı şekilde, mevzû veya zayıf râvilerle ilgili kaynaklarda bu terim kullanıldığında hadisin mevzû olduğunu ifade etmektedir. Lem yesbut veya leyse bi-sabit tabirleri de bu anlamda kullanılmaktadır (Uğur, 2021, 196; Aydın, 2012, 161). İbn Hacer bu ıstilahı genellikle sahih bir isnada sahip olmayan hadisler için kullanmaktadır. Bu durumda, isnadı sabit olmayan bir rivayetin, doğru olsa bile yalnızca bir sözden ibaret kalacağı ve isnadsız hiçbir rivayetin kabul edilmeyeceği vurgulanmaktadır. Aşağıda vereceğimiz örneklerde, bu kullanımı ve anlamı daha net bir şekilde görebileceğiz.

1. Bazı tasavvuf ehlinin nakletmiş oldukları “Hz. Âdem (as) yasak meyveden yedikten sonra tövbe etmiş ancak tövbesi ertelenmiştir. Otuz gün sonra yasak meyve tamamıyla vücudundan atıldıktan sonra tövbesi kabul edilmiştir. Bundan dolayı zürriyetine otuz günlük oruç farz kılınmıştır” rivayeti için İbn Hacer, bu rivayetin kabul edilmesi için öncelikle sübût bulmuş bir senede ihtiyaç vardır. Ancak bunu bulmak ne mümkün (وهذا يحتاج إلى ثبوت السند فيه إلى من يقبل قوله في ذلك وهيهات وجدان ذلك) diyerek, senedi sabit olmadığından bu rivayetin kabul edilmeyeceğini belirtmiştir (İbn Hacer, 2000, 4/133).

2. Düşünür ve filozofların senedsiz olarak naklettikleri bir rivayet şöyledir: “Allah’ın (cc) ilk yarattığı şey akıldır” (el-Gazzali, 2010, 1/83; Taberânî, 1995, 7/190) İbn Hacer bu hadisin sabit olmuş herhangi bir tarikinin olmadığını belirtmekte, (فليس له طريق ثبت) şayet hadis sabit olsa bile akıl kelimesinin te’vil edilmesi gerektiğini ifade ederek rivayetin asılsız olduğunu söylemektedir (İbn Hacer, 2000, 6/347).

3. Nakledildiğine göre Hz. Âişe, Hz. Peygamber’den vefatından sonra onun yanına gömülmesi için izin istemiş. Hz. Peygamber ise ona, “bunu nasıl yapabilirim orada kabrim, Ebû Bekir, Ömer ve Hz. İsmâ’nın kabri dışında yer yok” buyurmuştur. İbn Hacer, kaynağına ulaşamadığımız bu rivayetin sabit olmadığını (وروي عنها في حديث لا يثبت) belirtmektedir (İbn Hacer, 2000, 7/75).

4. Hz. Peygamber’in amcası Ebû Tâlib’in Müslüman olmadan vefat ettiğine dair sahih rivayetler bulunmaktadır (Buhârî, 1993, 3/1408). Buna karşın onun Müslüman olarak vefat ettiğini belirten rivayetler de nakledilmiştir. Bu konuda İbn Hacer şöyle demektedir: “Râfızîlerden birisinin derlediği ve Ebû Tâlib’in Müslüman olduğuna delâlet eden pek çok vâhi hadisi (من الأحاديث

(الواهيّة) bir araya getirdiği bir cüz gördüm. Bunların hiçbirisi sabit değildir” (ولا يثبت من ذلك شيء) ben bu rivayetleri *el-İsâbe* (İbn Hacer, h.1415, 7/196 vd.) adlı eserimde Ebû Tâlib'in hayatını anlatan bölümünde özetledim (İbn Hacer, 2000, 7/245).

5. Ebû'l-Huseyn b. Fazl → Abdullah b. Ca'fer → Ya'kûb b. Süfyân → Ebû Ömer (Hafs b. Ömer en-Numerî) → Hammâd → Hişâm b. Muhammed → Ubeyde es-Selmânî senediyle nakledildiğine göre “*Bedir ehlinin sayısı 313 veya 314'tür. Bunlardan 270'i Ensâr'dan, geriye kalan da Muhacir'dir*” (el-Beyhakî, 1988, 3/40). İbn Hacer, Ensâr'ın sayısının 270 olduğunu belirten bu rivayetin Ubeyde es-Selmânî'nin mürseli (من مرسل عبيدة السلماني أن الأنصار كانوا سبعين ومائتين فليس بثابت) olduğunu ve bu rivayetin sabit olmadığını belirtmektedir (İbn Hacer, 2000, 7/363). Buhârî de geçen rivayette ise Muhacir'in sayısının 60 küsur, Ensâr'ın sayısının ise 240 civarı olduğu belirtilmektedir (Buhârî, 1993, 4/1456).

Verdiğimiz örneklerden anlaşıldığı üzere, İbn Hacer *lâ yesbutu* ıstılahını genellikle sahih bir isnadı bulunmayan veya isnadsız nakledilen rivayetler için kullanmıştır. Isnadı olmayan rivayetlerin hadis olarak kabul edilmediği düşünüldüğünde, bu tabirle tenkid edilen rivayetlerin reddedildiği söylenebilir. Ayrıca, bazı örneklerde isnadı bulunan rivayetler için de bu ıstılahı kullandığı görülmektedir. Bu tür durumlarda da İbn Hacer'in, rivayetin sahih olmadığı anlamında değerlendirme yaptığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, onun *lâ yesbutu* ifadesiyle tenkid ettiği rivayetleri zayıf kabul ettiği ve reddettiği görülmektedir.

Sonuç

Bu makalede, cerh ve ta'dîl ilmi çerçevesinde İbn Hacer'in metodolojisi ele alınmış ve *Fethu'l-bârî* adlı eserinde hadis tenkidi yaparken kullandığı bazı önemli ıstılahlar inv-celenmiştir. Araştırmanın sonucunda dikkat çekici bazı bulgulara ulaşılmıştır. İbn Hacer'in, şerhinde kullandığı *leyyin*, *fîhi makâl*, *fîhi da'fun*, *muhtelefun fîh*, *fîhi nazar* gibi terimlerle, i'tibar için değerlendirdiği râvi ve rivayetler ifade etmektedir. Bu terimler, râvinin adâletini etkilemeyen ancak zabtının zayıf olduğunu gösteren ifadeler olarak anlaşılmaktadır. İbn Hacer'e göre, bu tür rivayetlerin esasen zayıf olduğu, ancak şâhid veya mütâbileri varsa ya da sahih rivayetlerle uyumluysa kabul edilebileceği anlaşılmaktadır. Çoğu zaman, bu tür zayıf rivayetleri, diğer tarikleriyle destekleyerek güçlendirmekte, bazen ise sahih rivayetlerle karşılaştırarak sened veya metin açısından çelişki gördüğünde reddetmektedir.

İbn Hacer, *daîf* veya *daîfu'l-hadîs* terimlerini genel anlamda râvi veya rivayetin zayıf olduğu durumlar için kullanır; bazen bu rivayetleri i'tibar için değerlendirir bazen ise reddeder. Bu tür tenkidlerin anlamını doğru bir şekilde belirlemek için, diğer münekkidler değerlendirilmelerinin de dikkate alınması gerektiği anlaşılmaktadır.

İbn Hacer, *daîf cidden*, *metrûk*, *metrûku'l-hadîs*, *vâhî*, *vâhî'l-hadîs*, *vâhî cidden*, *sâkıt* gibi ağır tenkid terimlerini kullandığı rivayetleri genellikle zayıflıklarına dikkat çekerek ve sahih hadislerle karşılaştırarak reddeder. Bunu yanında, *lâ yesihhu* terimiyle bir rivayetin sahih olmadığını, *lâ yesbutu* ifadesiyle ise sahih bir isnadı bulunmayan ya da isnadı olsa bile sahih olmayan rivayetleri kasteder.

Sonuç olarak, İbn Hacer'in rivayetleri ele alışıında belirli bir metodu takip ettiği ve kullandığı ıstılahlarla yaptığı değerlendirmelerinin büyük ölçüde bu metodolojiye uygun olduğu söylenebilir. Ancak, bazı durumlarda, özellikle tariklerin çokluğu veya farklı mahreçler üzerinden rivayet edilen hadisler söz konusu olduğunda, metodunun dışına çıkabildiği ve çok zayıf hadisleri de kabul ettiği görülmektedir. Bu durum, İbn Hacer'in metodunun esnekliğini ve gerektiğinde farklı yaklaşımlar sergileyebildiğini göstermektedir. Ayrıca, İbn Hacer'in kullandığı tenkid ıstılahları, râvi ve rivayetlere ilişkin farklı zayıflık derecelerini ortaya koymaktadır. Bazı hadisler,

hafif zayıflıklar taşımasına rağmen, diğer rivayetlerle desteklendiğinde delil olarak kullanılabilir hale gelmektedir. Ancak, bu tür hadisler ferd olarak kalıp mütâbi veya şâhidi bulunmadığında delil olma özelliğini yitirmektedir. Diğer taraftan, bazı hadisler o kadar zayıftır ki, farklı tariklerle desteklense bile hiçbir şekilde dikkate alınmazlar. Bu çerçevede, İbn Hacer'ın şerhinde hadislerin doğru bir biçimde değerlendirilebilmesi için onun cerh ve ta'dîl metodolojisinin göz önünde bulundurulması büyük bir önem taşımaktadır.

Kaynakça

- Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî. (1983) *el-Musannef*. (2. Baskı). thk. Habîburrahman el-A'zâmî. Beyrut: Tevzi'ü'l-Mektebi'l-İslâmî.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. (2001). *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb Arnavut, Adil Mürşit vd. Beyrut: Messesetu'r-Risâle.
- Ahmed Naim. (2019). *Tecrid-i Sarih Mukaddimesi*. İstanbul: DİB Yay.
- Aşıkkutlu, Emin. (1997). *Hadiste Ricâl Tenkidi*. İstanbul: MÜİFV Yay.
- Aydınlı, Abdullah. (2012). *Hadis Istılahları Sözlüğü*. (6. Baskı). İstanbul: MÜİFV Yay.
- el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdi el-Hatîb el-Bağdâdî. (h.1357). *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*. thk. Abu Abdullah es-Sevrâkî ve İbrahim Hamdi el-Medenî. Medine: Mektebetu'l İlmiyye.
- el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn. (2000). *Şu'abü'l-îmân* thk. Ebû Hacer Muhammed es-Sâid. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn. (1988). *Delâilü'n-nübeve ve ma'rifetu ahvâli Sahibi's-Şeri'a*. thk. Abdulmut'i Kal'âci. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn (2003). *es-Sünenü'l-kübrâ*. (3. Baskı). thk. Muhammed Abdulkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- el-Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Basrî. (2009). *Müsnedü'l-Bezzâr*. thk. Mahfuzurrahman Zeynullah, Adil b. Sa'd ve Sabri Abdulhalik eş-Şafîi. Medine: Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. (1993). *Sahîhu'l-Buhârî*. (5. Baskı). thk. Mustafa Dib el-Buğa. Dimeşk: Dâru İbn Kesîr, 1993, I-VII.
- ed-Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. el-Fazl. (2000). *Sünenü'd-Dârimî*. thk. Hüseyin Selim Esed ed-Darânî. Suudi Arabistan: Dâru'l-Muğnî li'n-Neşr ve't-Tevzî'.
- ed-Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed. (2004). *Sünenü'd-Dârekutnî*. thk. Şuayb Arnâvut, Hasan Abdulmun'im Şibli vd. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle.
- Ebû Dâvûd, Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. (2009). *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Şuayb Arnavut ve Muhammed Kâmil Karabeleli. Riyad: Dâru Risâletü'l-Alemiyye.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed b. el-İsfahânî. (1974). *Hilyetü'l Evliyâ ve tabakâtü'l-Aşfiyâ*. Mısır: Matbaâtu's-Sa'ade.
- Ebû Zehv, Muhammed. (2007). *Hadis ve Hadisçiler*. trc. Selman Başaran ve Ali Sönmez. İstanbul: Ensar Yay.

el-Elbânî, Muhammed Nasıruddîn. (2002). *Sahihu sünen-i Ebî Dâvûd*. Kuveyt: Müessesestu Ğurâs li'n-Neşri ve't-Tevzî'.

el-Gavrî, Seyyid Abdulmâcid. (2007). *Mu'cemu'l-elfâzi cerh ve't-ta'dîl*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr.

el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed et-Tûsî. (2010). *İhyâ'u ulûmi'd-dîn*. Beyrut: Dâru'l Ma'rife.

Gül, Recep Emin. (Haziran 2015). "Hadis İlminde Cerh-Ta'dîl Mertebeleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 43/362-386.

el-Hâris b. Ebî Usâme, Ebû Muhammed el-Hâris b. Muhammed b. Ebî Usâme. (1992). *Müsnedü'l-Hâris-Buğyetü'l-bâhis an zevâidi musnedü'l-Hâris*. thk. Hüseyin Ahmed Salih el-Bâkirî. Medine-i Münevvere: Merkezi Hidmeti's-Sünne ve's-Sireti'n-Nebeviyye.

el-İrâkî, Ebû'l-Fazl Zeynüddîn Abdurrahim b. el-Hüseyin b. Abdurrahman. (1969). *et-Takyîd ve'l-îdâh şerhu mukaddimeti İbn Salâh*. thk. Abdurrahman Muhammed Osmân. Medine: el-Mektebetu's-Selefiyye.

İtr, Nureddin. (1979). *Menhecu'n-Nakd fi Ulûmi'l-Hadîs*. (2. Baskı). Dimeşk: Dâru'l Fikr.

el-İrâkî, Ebû'l-Fazl Zeynüddîn Abdurrahim b. el-Hüseyin b. Abdurrahman vd. (1987). *Tahrîcu ehâdisi ihyâ-i ulûmi'd-dîn*. Riyad: Dâru'l-Asime li'n-Neşr.

İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî el-Kurtubî. (2017). *et-Temhîd limâ fi'l-muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf vd. Beyrut: Müessesetu'l-Furkan li't-Turâsi'l-İslâmî.

İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. (1966). *Mevzûât*. thk. Abdurrahman Muhammed Osmân. Medine: el-Mektebetu's-Selefiyye.

İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs b. el-Mûnzir et-Temimî el-Hanzâlî er-Râzî. (1952). *el-Cerh ve't-ta'dîl*. Beyrut: Dâru İhyâ-i Turâsi'l-Arâbî.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrahim el-Absî el-Kûfî. (1989). *el-Kitâbu'l-musannef fi'l-ehâdisi ve'l-âsâr*. Thk. Kemal Yusuf el-Hut. Lübnan: Dâru't-Tac.

İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. (2000). *Fethu'l-bâri bi şerhi sahîhi'l-Buhârî*. thk. Abdulaziz b. Abdullah b. Bâz, Ali b. Abdulaziz b. Ali eş-Şibl, Muhammed Fuâd Abdulbâkî. Riyad: Dâru's-Selâm li'n-Neşri ve't-Tevzî'.

İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. (1986). *Takrîbü't-tehzîb*. Thk. Muhammed Avvâme. Haleb: Dâru'r-Reşid.

İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. (2021). *Nüzhetü'n-nazar fi tadvîhi nuhbetü'l-fiker fi mustalahi ehli'l-eser*. Thk. Abdulmuhsin b. Muhammed el-Kâsım. Medine: y.y.

İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. (h.1415). *el-İsâbe fi temyizi's-Sahâbe*. Thk. Adil Ahmet Abdulmevcud ve Ali Muhammed Muavvez. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.

Hâkim en-Nîsâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed. (1990). *el-Müstedreku ala's-sahihayn*. thk. Mustafa Abdulkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.

İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Bustî. (2012). *Sahîhu İbn Hibbân*. Thk. Muhammed Ali Sönmez ve Halis Aydemir. Beyrut: Dâru İbn Hazm.

İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme b. el-Muğîre b. Sâlih es-Sülemî en-Nîsâbü'rî. (2003). *Sahihu İbn Huzeyme*. (3. Baskı). thk. Muhammed Mustafa el-A'zâmî. Beyrut: Mektebetu'l-İslâmî.

İbn İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hiyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî. (1978). *es-Sîretü'n-Nebeviyye* thk. Süheyl Zekkâr. Beyrut: Dâru'l-Fikr.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. (t.y.). *Sünenu İbn Mâce*. thk. Muhammed Fuâd Abdulbâki. b.y.: Dâru İhyâ-i'l-Kütübî'l-Arâbiyye.

İbnü's-Salâh Takîyüddîn Ebû Amr eş-Şehrezurî. (1986). *Ulûmü'l-hadîs li İbn Salâh*. thk. Nureddin İtr. Dimeşk: Dâru'l Fikr.

el-Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdulhay el-Leknevî el-Hindî. (2000). *er-Raf' ve't-tekmîl fî'l-cerh ve't-ta'dîl*. (6. Baskı). Beyrut: Dâru's-Selâm.

el-Makdisî, Şerefuddîn, Ali b. Mufaddal b. Ali b. Müferreh b. Hâtîm b. Hasan b. Ca'fer. (2004). *Ehâdisu muktebesetun mine'l-erbaine'l-müsellesât*. b.y.

Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî. (2004). *el-Muvatta*. thk. Muhammed Mustafa el-A'zâmî. Birleşik Arap Emirlikleri: Müessesetu Zâyed b. Sultan.

en-Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. (1930). *Sünenü'n-Nesâî*. Kahire: el-Mektebetu't-Ticariyye'l-Kübrâ.

en-Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. (2001). *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Hasan Abdulmun'im Şelebi. Beyrut: Müessestü'r-Risâle.

en-Nevevî, el-İmâm Muhyiddîn b. Şeref. (1985). *et-Takrîb ve'teysîr li ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr*. thk. Muhammed Osmân el-Haşî. Beyrut: Dâru Kitâbi'l-Arabî.

Özçelik, Fikret. (2017). *İbn Ebî Hâtîm er-Râzî ve Cerh ve Ta'dîl'deki Metodu*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.

er-Ruveysî, Avvâd b. Humeyyid. (2018). Menhecu'l-Hafız İbn Hacer fî takrîbi't-tehzîb ve şerhu merâtibi'l-cerhi ve't-ta'dîli ve tabakatu'r-ruvvâtî fihi. *Mecelletu'l-Camiâtî'l-İslâmiyye*, 17(183), 90-131.

es-Sehâvî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed (2003). *Fethu'l-muğîs bi şerhi elfiyeti'l-hadîs*. thk. Ali Huseyn Ali. Mısır: Mektebetü's-Sünne.

es-Süheylî, Ebû'l-Kasım Abdurrahman b. Abdullah b. Ahmed. (h.1412). *er-Ravzu'l-unuf fî şerhi sireti'n-Nebeviyye*. Beyrut: Dâru İhya-i't-Turasi'l-Arabî.

es-Süyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr Celâleddîn. (t.y.). *Tedrîbü'r-râvî fî şerhi takrîbi'n-Nevevî*. thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Firyabi. Riyad: Dâru Taybe.

et-Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb. (t.y.). *el-Mu'cemu'l-kebîr*. thk. Hamdi b. Abdulmecid es-Selefi. Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye.

et-Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb. (1995). *el-Mu'cemu'l-evsat*. thk. Ebû Muaz Tarık b. İvâdullah b. Muhammed ve Ebû'l ve Fadl Abdulmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî. Kahire: Dâru'l-Haremeyn.

et-Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb. (1985). *el-Mu'cemu's-sağîr*. Thk. Muhammed Şekur Mahmud el-Hac. Beyrut: el-Mektebetu'l-İslâmî.

et-Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre b. Musa. (1975). *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Muhammed Fuâd Abdulbâki vd. Mısır: Matbaatu'l-Îsâ Bâbi'l-Halebî.

Turhan, Halil İbrahim. (2015). *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk İki Asır*. İstanbul: MÜİFV Yay.

Uğur, Mücteba. (2021). *Hadis Terimleri Sözlüğü*. (3. Baskı). Ankara: TDV Yay.

Yücel, Ahmet. (2014). *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi Hicrî ilk Üç Asır*. (2. Baskı). İstanbul: MÜİFV Yay.

Yücel, Ahmet. (2015). *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*. (2. Baskı). İstanbul: MÜİFV Yay.

ez-Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman et-Türkmânî. (1963). *Mîzânu'l-i'tidal fî nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.